У В о д

ПОЛОЖАЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Народноослободилачка борба у југоисточној Србији развијала се у врло тешким условима, на простору географски испресецаном, номуиикацијски развијеном, за окупатара од пресудне важиости, а посебно далеко од Врховног штаба НОВ и ПОЈ и глав^них наших снага. Југоисточна Србија, строго узевхшг, обухвата градове: Ниш, Крушевац, Куршумлију, Прокупље, Лебане, Лесковац. Врање, Вујановац, Прешево, Трговиште, Сурдулицу, Босиљград, Владичин Хан, Влаоотинце, Бабушницу, Пирот, Димитровград и Белу Паланну. Географски она се простире од бугарске границе реком Нишавом до ушћа у Јужну Мораву, Јужном Моравом до Сталаћа захватајући планину Јастребац. Од Копаоника иде старом српско-турском границом која је сада нокрајинска граница са Косовом све до Карадага и Козјака, где се граничи са СР Македонијом.

Ниш, као иомуникацијско чвориште, представљао је најважнмју раскроницу на Балкану и није чудо што му је окупатор поклањао посебну пажњу. Преко овог центра пролазила су два стратегијоки најважнија комуникацијска правца на Балкану: моравско-вардарски и нишавско-марички. Ови правци одувек су представљали значајне војне магистрале, па оу играли одлучујућу улогу у рату. Није случајно што се на овом чворишту нашла већина освајача, како пре наше ере, тако и касније. Туда оу морал11 пролазити Римљани, Мађари, Немци, крсташи, Турци и други.[1] У најновијој историји, ва том делу Балкана водиле оу се главне битке у ратовима 1878, 1885, 1912, 1913, а у првом светском рату, ова територија играла је једну оД најваж-

[1] Војна енциклопедија, Београд 1959. том 6, стр. 214

нијих улога. Па и у другом, када је Хитлер напао Југославију, на софијско-нишком правцу надирала је најјача група немачких снага.[2] Ова територија је при повлачењу немачке армије из Грчке имала пресудан значај за читаво југословенско-мађарско ратиште.[3]

Управо због велике важности југоисточне Србије, Немачка је по окупацији Југославије задржала под својом непосредном контролом Ниш као чвориште и индустријски центар, повезујући га са Лесковцем и Кооозском Митровицом где се налазио рудник Трепча са важним производима за немачку ратну привреду. Колико је за окупатора била значајна комуникација моравско-вардарског удоља, указује и податак да је генерал Бем, када је добио наређење да угуши устанак у западној Србији 1941. год. првим својим задатком сматрао — обезбедити нормалан рад пруге Београд — Ниш — Скопље, другом — осигурати производњу рудника Бор[4] и трећим — уништити партизане у Србији.

Југоисточна Орбија је насељена Србима, сем димитровградоког и босиљградског краја и дела општине Бабушнице, где има доста Бугара. У бујановачкој, прешевској и медвеђокој општини има и Албанаца. Од Копаоника па на југ до планине Кукавице, углавном поред саме границе оа САП Кооово (старе српско-турске границе) налазе се досељеници из Црне Горе, Херцеговине, као и из других крајева Србије.

Планинока насеља пчињског слива, Бесне кобиле, Варденика, Црне Траве, Чобанца, власинског слива, Лужнице, Заплања и Влаоотинца живела оу углавном од печалбарства (грађевинаца, циглара, рудара и других). Њихов сезонски посао обезбеђивао је једва најважнија оредства за живот породица. Иако је живео у врло тешким условима, народ је ипак био задовољан јер је имао слободу. Али почетак другог светског

[2] Војна енциклопедија, том 1, стр. 186—189

[3] Београдска операција — издање ВИИ 1964, стр. 69, 85 и 86

[4] Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије 1/1 док. бр. 297 (Извод из саслушања Бема на Нирнбершком процесу), (у даљем Зборник 1/1 док. бр.)

рата 1939. године унео је немир. Страх од сутрашњице владао је насељима поред југословенско-бугарске границе. За овај крај Србије најважније је било какви су одноои између Југославије и Бугарске. Споразум „вечитог пријатељства" 1939. год. пружао је наде да се више никад неће поновити стање из првог светског рата (1915—1918). Међутим, приступање Бугарске тројном пакту уверило је народ овог краја да је рат између Југославије и Бутарске неизбежан. Позната фанатична настојања Бугароке да остваре аспирације према југословенским територијама, то су још више потврђивала. Бладајући кругови Бугарске, приступивши тројном пакту, ематрали су да ће само у савезу са Хитлеровом Немачксхм остварити те своје тежње.

*

Долазак Хитлерових јединица у Бугарску убрзао је поседање бугарско-југословенске границе од стране јединица југословенске војоке. Ово је донекле охрабривало пограничне крајеве, а са друге стране увиђало се да је рат на прагу. Вера у опособност југословенске војоке храбрила је да ће она опет поломити зубе нападачу, као некада на Тумби, Ретним букима и другим познатим положајима на некадашњој бугароко-српској граници. Али, разочарање је дошло пребрзо. После напада немачких фашистичких снага на правцу Цариброд—Пирот и безуспешног отпора који су неке јединице бивше југословенске војске давале нападачу настало је дезорганизовано повлачење које је разочарало и старе и младе.[5]

[5] Бугарска је потписала тројни пакт 1. III 1941. и немачке снаге одмах су ушле у Бугарску. На правцу Софија——Ниш преко Цариброда (Димитровграда) нападала је III група (I окл. група: 14. мот. корпус са 11. и 5. окл. 4. брдском и 294 пд). Ова група заузела је Пирот 8. IV, а Ниш 9. IV 1941. и продужила ка Београду. Од Криве Паланке до Цариброда положаје су поседале јединице југословенске војске: Власински одред, Топличка и Дринска дивизија, (Војна Енциклопедија том. I, страна 186—189)

Од границе до Јужне Мораве, села, поља и шуме били су пуии војника који су се у колонама повлачили на запад. То је трајало и дању и ноћу, од 8. до 12. априла. Трагедија је била на помолу. Колоне младих војника, већина без оружја, изазивале су и презир и сажаљење. Уморни, гладни, неиснавани, блатњави одлазили су а да ни сами ниоу знали куда.

Овај призор разочарао је и старе ратнике. У селу Горња Јаина (Лесковац), кроз које су се већ два-три дана кретале колоне војника, једног старог ратника оваква атмосфера бацила је у постељу. Лежећи, слушао је бат цокула и војнике који су молили „мало воде и хлеба". Старац је имао два сина у војсци и није кукао за њима, него за изгубљеном слободом. Када су му нерви попустили, скочио је с кревета и једној групи војника која је тражила хлеба и воде довикнуо: ,,Зар се тако брани земља? Зар се тако води борба против непријатеља у одбрани слободе? Не, тако се ми нисмо борили. Ако се и моји синови тако понашају, боље да погину него да се врате кући као кукавице. Ех, боље да сам јуче умро, него што ово данас дочеках".[6]

Погранична насеља увек прва доживљавају трагедију пропасти и прва се суочавају са новим ропством. Али овом народу је још теже било то што није могао да заборави, за тако кратко време, бугарска зверства из година 1915—1918.[7]

[в] На жалост, име старог ратника-сељака аутор није забележио.

[7] Бугарска војска је 1915. одмах по уласку у југоисточну Србију, почела стрељања у Врању и другим местима. Од новембра 1915. па до априла 1916. у рејону Сурдулице стрељано је, побијено кољем, касапљенл секирама, сечени удови, линчовано камењем око 3.000 људи, углавном интелигенције (профссори, учитељи, судије, попови, трговци). Ова злочинства нису била ничим изазвана. То је наставак злочина које је раније вршила „Комитска организација" под руководством „Егзархата".

У току и после топличког устанка 1917. у ј. Србији извршени су до тада непознати злочини (превазиђени су и злочини Турака 1;ад Јерменима). Убијено је преко 20.000 људи, у интернацији у Бугарској умрло преко 80.000. Преко 40.000 породица остало је без хранилаца.

Бугарске јединице нису одмах са немачким снагама упале у Југославију иако је Бугарока ушла у рат на страни Немачке због територија које јој је Хитлер доделио. Немцима еије ишло у рачун да плен деле оа Бугарима, па су наредили да бугарске јединице које су прешле на југословенску територију 15. априла, сав заплењени материјал и оружје предају немачким командама.

Монархофашистичка Бугарска је као награду за учешће у рату добила делове: ншпавског, пиротског, власотиначког, лесковачког, врањског среза и читаве срезове Прешева, Сурдулице и Владичиног Хана,[8] док су Немци задржали Ниш и Лесковац као јаке привредне центре под својом окупацијом.

Бугари су одмах почели да успостављају своју власт, присаједињујући ове делове Југославије Бугарској. Они су у бившим среским местима организовали срезове (околије) са полицијским и околијским начелником, у сеоске општине довели су своје људе (кмета, секретара и бирника), а у већа села и старешину (кметског намесника). Неке територије бивших општина (Црна Трава, Кална, Црвена Јабука, Дарковци и Добро Поље) потпале су под срез (околијско начелство) Трн. Успостављени су гарнизони у Пироту (батаљон 25. пешадијског пука I софијске дивизије, а у Врању 52. пешадијоки пук 14. пешадијске дивизије V армије из Скопља). Седишта штабова граничних ба-

Поред ових злочина чији је циљ био физичко истребљење српског народа у овом крају, упоредо је присилно спровођена бугаризација.

Иако је то био најтежи масакр народа у поробљеној Европи, мало је о томе сазнала јавност, а свет — готово ништа. Однос у старој Југославији према погинулима и страдалима био је у најмању руку нечовечан. Написане су само две мале брошуре 1921. и 1922. год., једна књига о топличком устанку 1927. и два издања тек после другог светског рата.

Види „Топлички устанак". Београд 1959. стр. 29—30 и 49. „Бугарска зверства у Врању и околини", Н. Сад 1922, Архив Државног секретаријата иностраних послова Ф. 42 г. VII рег. озн. IX—13. Бр. 6785'.

[8] Народноослободилачки рат Југославије књ. I, стр. 34, (у даљем — Ослободилачки рат).

таљона — били су: Пирот, Свође, Владичин Хан и Бујановац.

У Н-ишу оу Немци формирали обласну команду број 809 (фелдкомандантуру), у Леоковцу окружну команду бр. 867 (крајскомандантуру), а у Лебану, Власотинцу, Прокупљу и Белој Паланци среске команде. Касније је у Ниш пребачено седиште 717. посадне дивизије из Косовске Митровице.[9]

Постављањем комеоароке владе (Милана Аћимовића), на територији Ниша и Лесковца организована је власт са жандармеријским станицама, као и Банска управа у Нишу.

*

Југоисточна Србија је подељена демаркационом линијом. Њен део који је био под немачком влашћу био је стешњен између бугарске окупационе територије и италијаноке (Кооово), чија је граница ишла старом српско-турском траницом до висине Приштине. На овој територији, КПЈ имала је своја два окружна комитета (Ниш и Лесковац) који су организацијски покривали бивше округе Врања и Пирота, као и срезове Прокупље, Добрич, Косаницу (нишки округ): северно од Нишаве и Јужне Мораве (Алексинац, Сокобања, Ражањ и Сврљиг) такође су припадали нишком округу, али и део источне Србије.

ОК Ниш и Лесковац оу још у мају почели припреме за прикупљање оружја. Већ 22. јуна 1941. је ОК Лесковац одржао у селу Братмиловцу састанак о припремама комуниста.[10] Одмах по пријему прогласа ЦК КПЈ и ПК Србије, ОК Ниш издаје свој проглас, позивајући народ на оружану борбу. Исто тако је и ОК Лесковац почетком јула 1941. издао свој проглас.[11] На

[9] Зборник, том I, књ. 1, док. бр. 279 и 293; Војна енциклопедија, т. 9, стр. 135.

[10] Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968. стр. 103 (у даљем тексту Лесковац у рату). Састанком је руководио Коста Стаменковић.

[11] Зборник, том I, књ. 2, док. бр. 2 и 7

оонову директиве ПК Србије, уггуђеке ОК на југоиотоку Србије, почела је организована припрема оружане борбе[12]. Да би се потпуно извршила директива ПК Орбије, ПК је свуда упутио своје инструкторе. У југоисточну Србију је послао Василија Буху (Јову)[13]. У другој половини јула 1941. на планину Кукавицу код Лесковца упућена је прва група бораца, од којих је 10. августа 1941. формиран Кукавички ПО.[14]

Почетком августа и касније, на територији око Јужне Мораве формирано је неколико партизанских одреда (Топлички, Расиноки, Врањски, Бабички и Јабланички).[15] Ови одреди су првих дана разоружавали жандармеријске отанице и палили општинске архиве.

Западна Србија и Шумадија, захваћене брзим развојем НОБ, привукле су на себе сву пажњу ЦК КПЈ и Главног штаба Србије. Због таквог развоја је Главни штаб Србије већ 8. августа прешао на слободну територију и непосредно руководио партизанским одредима, а ЦК КПЈ је оредином септембра 1941. такође дошао на слободну територију. У том времену је ПК Србије који се још налазио у Београду, одржавао чврсту везу и писменим путем усмеравао НОБ на теренима ОК Ниш и Лесковац.

Последица долаока са ,,-стране" неких чланова ОК Ниш и Лесковац био је привремено опорији развој оружане борбе, док ти људи нису унознали право -стање. Развој ситуације, међутим, наметао је да се брзо и ради и доносе одлуке.[16] Но, то је кратко трајало, јер је утицај НОБ био огроман у народу овог краја. Тако је на планини Кукавици 10. VIII 1941. формиран Кука-

[12] Зборник, том I, књ. 2, док. бр. 6

[13] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 1; и Лесковац у рату, стр. 102 и 103

[14] Лесковац у рату, стр. 115 и Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 1 и Војна енциклопедија, т. 5, стр. 72

[15] Војна енциклопедија, т. 9, стр. 138

[16] Зборник, том 1/20, док. 1 и Лесковац у рату, стр. 102—103 и Зборник 1X/1 и 3. (Ниш у Вихору, стр. 128). 22/23 јуна 1941. г. окупатору полази за руком да ухапси члана ОК Ниш Александра Стојановића-Шпанца, а поред њега и раније познате чланове ОК Ниш, Видака Марковића, Животу Ђашића и Дражић Николу. Они су сви стрељани код Скеле.

вички ПО. Тот дана било је ту око 40 бораца из разних крајева: Лесковчана, Јабланичана и Власотинчана. Наслањајући се на планину Кукавицу, одред је имао добре услове да стави „под удар" пругу у долини Ј. Мораве од Владичиног Хана све до Лесковца. Демаркациона линија која је пролазила преко источних гребена Кукавице, представљала је озбиљну препреку за удар по најосетљивијем делу комуникације и пруге у Грделичкој клиоури.

Одред на Кукавици постао је центар у коме су се окупљали сви комунисти и прогресивни људи из читавог леоковачког нраја. До 24. августа 1941. дошло је у Кукавички одред око 75 бораца међу којима велики број Врањанаца.[17] Овде оу се окупили дотадашњи ноиоци радничког покрета у Лесковцу и чланови ОК Лесковац.[18] Поред ових, на Кукавици се окупило највише младих чланова Партије који ће одмах, а и касније, понети главни терет организовања НОП и борби Кукавичког и других одреда у лесковачком крају.

Од Врањанаца који су дошли на Крстиловицу изнад самог Врања, средином августа (15) 1941. формира се Врањеки ПО и повратком Врањанаца са Кукавице нараста на преко 80 бораца. Већ 18. IX 1941. напада рудник антимона Трновац код Бујановца.[19] Напад је успео, а порушене су многе инсталације. При повлачењ' према селу Честелини, одред се сусрео са бугарским граничним јединицама. У сукобу су убијена два бугарска војника.

Ова акција имала је велики политички одјек, јер се рудник налази поред саме демаркационе линије Бугарске и Италије (Коооово), у непосредној близини Бујановца. Поред тога, рудник Трновац је био један од

[17] Лесковац у рату, стр. 110 и Војна енциклопедија, том. 5, стр. 72

[18] Лесковац у рату, стр. 118

[19] Почетком августа (12) 1941. на Кукавицу долази 12 другова (Врањанаца) који су ушли у састав Кукавичког одреда. До средине септембра, у Кукавички одред је дошло још 60 другова из Врања. (Јужна Србија, Београд 1961. стр. 55, и Врањске новине, бр. 918—919 од 17. XII 1971.

важнијих објеката за немачку ратну привреду.[20] Иако је организација НОП у Врашу и околини била врло добра, ипак је штаб одреда дошао до закључка да на овој територији, партизански одред тешко може да опстане. Зато се одред повукао на Кукавицу. Овакву оцену потврдиће мере које су Бугари предузели и последице које је одред имао децембра 1941., као и ликвидација месних десетина.

Окружни комитет Ниша формирао је 3. августа 1941. Топлички партизански одред на Великом Јастрепцу, код манастира Ајдановца. Та планина доминира и нишко-алексиначком и топличко-добричком котлином. Са ове територије одред је имао добре услове да „удара" по комуникацијама долином Јужне Мораве и Топлице. Планински масиви Јастрепца и Копаоника обезбеђивали су широк простор за маневар. Густа насеља на падинама Јастрепца омогућавала су добро снабдевање, а Ниш, Прокупље и Куршумлија представљали су изворе великог прилива нових бораца.

Топлички одред је одмах по формирању прешао на ликвидацију -окупаторске власти. У Великој Плани је разоружао жандарме 13. VIII 1941, у Житорађи 22. VIII 1941. год. а у Александрсквцу 9. IX 1941. Тако је већ почетком септембра 1941. била слободна цела Топлица.[21]

Овакав развој догађаја утицао је на став четника Косте Пећанца који је у овом крају створио своју организацију. Пећанац је контактирао са окупатором и љотићевцима како би опречио развој НОП-а у Топлици. У то време једна група четничких војвода тражи договор са штабом партизанских одреда ради заједничких дејстава. До састанка долази 23. VIII 1941.[22] Тада је договорено да у акцијама против окупатора партизан-

[20] Поред рудника Мачкатице, Трепче и Бора, овај рудник био је од велике важности за немачку ратну привреду.

[21] Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1944), Нови Сад, 1968, страна 119 и 166 (у даљем тексту Ниш у вихору НОР), Војна енциклопедија, том. 10, стр. 1; јужна Србија, Нолит 1962. Београд, страна 49; Ослободилачки рат, стр. 64 и 65.

[22] Зборник, том 1/2, док. бр. 15

ски одред даје полоеину снага, а четници такође половину. Поред тога, осуђен је став Косте Пећанца. Овај споразум је ПК Орбије одобрио и прихватио.[23] Убрзо је Пећанац својим прогласом јавно признао да је пришао окупатору. Оваква ситуација у Топлици довела је Топлички одред пред нове тешкоће, јер је Пећанац у неким местима имао утицаја на масе.

Другог августа 1941. формиран је Озренски партизански одред (36 бораца), од кога се 15. IX 1941. формирају два: Озренски и (Нишавоки) Сврљишки. После формирања Сврљишки одред је у септембру прешао јужно од Ниша у Заплање (Сува планина), јер је то био терен ОК Ниша. После учеоталих паљења општина и разоружавања жандарма, окупатор је врло брзо и енергично реаговао и у сукобу са Сврљишким одредом код Душника успео да му нанесе губитке (тројицу заробио и стрељао) и да га протера са територије Заплања на Сврљишке планине.[24]

Бабички ПО формиран је од 12 бораца Кукавичког одреда 20. IX 1941. После напада на Власотинце 1. X 1941. група Власотинчана која је била на Кукавици ушла је у састав Бабичког одреда. Поред њих, дошла је и једна група Пусторечана.[2'5] Почетком октобра одред је нарастао на 36 бораца. Прва акција коју је имао била је онемогућавање окупатору да опљачка стоку која је била прикупљена на терену Бабичког партизанског одреда. Код села Биљанице и Орашца стока је враћена сељацима. Због ове акције 5. октобра 1941. код села Липовице, окупатор (крајскоманда из Лесковца), употребом јединица оа артиљеријом, уз помоћ четника Косте Пећанца, напада одред.[26]

Вабички одред са Бабичке шре (на десној обали Јужне Мораве) имао је иовољне услове да напада ко-

[23] Зборник, том 1/20, док бр. 7 и Два одреда, Ниш 1965. страна 29 и 25

[24] Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије стр. 116 (у даљем — Хронологија) и Ниш у вихору, стр. 36. и 45. и 46.

[25] Бабички партизански одред, Ниш 1961. од Димитрија Кулића, стр. 20, у даљем Бабички одред.

[26] Бабички одред, стр. 20.

муиикацију Лесковац—Брестовац. Поред овог основног задатка, одред је имао и да дејствује према Власотинцу и Моравекој котлини, како би онемогућио непријатељу редовно снабдевање.

Бабички одред је по доласку на Бабичку гору организовао рушење пруге. Експлозива није било. Зато је набавио гвоздене полуге и кључеве за одшрафљивање пруге. Таква акција организована је 1. октобра 1941., али је надзорник пруге открио благовремено и обавестио окупатора, те је отклоњена опаност.[27] Међутим, одред је убрзо напустио овај терен и прешао у Пусту Реку. Прави разлози нису познати (претпоставља се због тежње Пусторечана). Приликом преласка између Печењевца и Лесковца (рано изјутра 16. X у 2.40) „рашрафили" су пругу. Због тога се преврнуо воз у коме су службена нола била Бугарске државне железнице (БДЖ). Том приликом је погинуло 10, а рањено 38 лица.[28] Ова акција је прва на прузи са већим и тежим последицама. Пруга је оправљена после 44 часа.

Акције Кукавичког одреда, са нападима на Чукљеник 25. VIII, 15. и 23. IX 1941. на Вучје, и Бабичког око Лесковца створиле су повољну оитуацију за даљи развој НОП-а. Све је више долазило младих људи из града и села у Кукавички одред. То је омогућило да се формира још један одред у Јабланици, на планини Радану, Јабланички партизански одред, јачине 60 бораца[29]. Партизанским дејствима била је обухваћена чи-

[27] У телеграму ж. ст. Лесковац стоји: Дана 1. X на км 285 између Лесковца и Печењевца пруге Грделица—Ниш, непозната лица повадила су шрафове од једне целе десне шине у правцу вожње (ориг. депеше у жел. музеју у Београду).

[28] Архив радничког и НО покрета у Лесковцу: док. бр. 1196 стр. 42; Жел. музеј у Београду (депеша ж. ст. Печењевац бр. 287 и тел. шефа V. секције Министарству саоб. бр. 447 обавештења упућена 16. X 1941. године).

[29] Зборник, том 1/4 док. бр. 46, Војна енциклопедија, том 4 стр. 99 и Лесковац у рату, стр. 116. У неким документима се наводи да је у одреду било 61, а негде 60 или чак 40. Није погрешно да се узме било која цифра. Он је у нападу на Лебане имао преко 80 бораца).

тава територија југоисточне Србије, сем иировског округа и делова лесковачког, који су били иод јаком бугарском окупацијом.

*

Положај југоисточне Србије битно је утицао на развој НОБ-а. Та територија налази се између демаркационих линија у Јужноморавској котлини, одвојена Западном Моравом од централне и западне Србије, а Нишавом од источне Србије. Покрајински комитет КП Орбије, у овом писму од 10. августа, рекао је партијским руководствима ОК Ниш да брже пређу у акције: „Далеко изостајање иза осталих делова Србије" може имати тешких последица по покрет.[30] Очигледно је да је овај крај са формирањем одреда нешто изостао у одноу на друга подручја. Изгледа да су везе слабо функционисале, па је ПК КП Србије упозоравао на то да се сва питања одреда решавају преко Главног штаба. У одговору ОК Ниш од 16. VIII 1941. Покрајинском комитету, види се да партизански одреди и Окружни комитет немају везе са Главним штабом.[31] Непријатељ је оиловито нападао ПО Шумадије и западне Србије у току септембра и октобра 1941., па је тим више одвајао ПО Југоисточне Србије и опречавао им непосреднију помоћ од Главног штаба Србије. Ипак је ПК писмом од 8. X 1941. замерио што нема чешћих акција и захтевао да се отпочне јачим ударима по комуникацијама којима готово несметано сваког дана пролазе возови, натоварени ратним материјалом. У току октобра непријатељ је почео нападе на целу нашу слободну територију „казненим екопедицијама"[32].

Упозорења ПК Србије била су на месту. Наши одреди, иако су имали и акције већег обима, нису своја дејства усмерили тамо где је најосетљивије — на железничку пругу. Окружни комитет за Лесковац, чим је добио пиомо од ПК КП Србије, усмерио је Кука-

[30] Зборник, том 1/1 док. бр. 8 и 1X/1 док. бр. 1.

[31] Зборник, том 1X/1, док. бр. 1 и 3. 1/1 док. бр. 8

[32] Зборник, том 1/20, док. бр. 22.

вички и Бабички одред на пругу. Бабички одред је 16. X 1941. извршио успешно другу акцију на пругу, а Кукавички је прешао на рушење пруге; 24. X 1941. „рашрафљује" пругу између Лесковца и железничке станице Ђорђево. Том прилином пруга је оштећена, много вагона бугарског воза из Софије испало је из шина.[33] Кукавички одред је 2/3. XI 1941. на истој релацији избацио из шина италијански војни транспортни воз. Један немачки војни транспортни воз избачен је из шина 8. XI 1941. Такође на овој релацији је 17. XI 1941. избачен још један воз. Превртнут је 26. XI и 28. XI 1941. оклопни воз код Грделице.[34] Кукавички одред рушио је пругу и превртао возове одвртањем шина. Овај начин је био врло примитиван и захтевао је доста времена. Поред тога, борци су морали са великих даљина да доносе алат који је био врло тежак (гвоздене полуге, кључеве и друго). Рад оа овим алатом обично је откривао место диверзије. Бабички одред, при повратку на „евој" терен (Бабичку гору) 1. XII 1941. поново врши диверзију на прузи близу Брестовца и избацује са пруге један војнотранспортни воз са Немцима.[35]

Окупатору је нанета велика материјална штета, а саобраћај је сведен на минимум. Наше диверзије на прузи, иако оу биле мале, према телеграмима железничких станица онемогућавале су саобраћај од неколико сати до више дана.

Овакво стање на прузи Грделица—Ниш—Бела Паланка (на којој је вршио акције Нишавски одред)[38] приолило је Немце да траже од Бутарске нове снаге

[33] Оригинал телеграма у жел. музеју у Београду и Архив Лесковачког музеја док. бр. 1196 стр. 45.

[34] Оригинални телеграми у жел. музеју у Београду за сва дејства на прузи Кукавичког одреда, „Хронологија" стр. 142, 159 и 163.

[35] Зборник, том 1/1 док. бр. 98 и тел. ж. ст. Брестовац бр. 1260 од 27. XI 41. (жел. муз. Београда), „Хронологија" стр. 159—163.

[38] Нишавски одред извршио Је на прузи Ниш — Бела Паланка диверзије: 6. XI Долац, 8. XI Сићево (Хронол. стр. 159).

за обезбеђивање. На осиову тога су средином новембра из Бугароке сгигла још три батаљоиа.[37]

Довођењем ових нових снага, штово на свакој железничкој станици стационира ее по једна чета. У децембру оу акције на прузи нешто мањег обима због великог снега. Топлички одред је имао свега две диверзије, и то код Пуковца који је био у непосредној близини наше слободне територије.[38]

У току октобра, читава територија југоисточне Србије била је прекривена партизанским одредима који еу били и нрупни, а и спремни на акције већег размера. Наша велика слабост била је што одреди нису били обједињени под једном командом. Њима оу руководила два окружна комитета — Ниш и Лесковац. Руководило се углавном из града. Повремени долазак појединих чланова ОК у одреде није могао осетније да убрза борбена дејства одреда, што се најбоље види из писма секретара ОК Ниш од 16. VIII и 8. XI 1941. године.[3!>]

Непостојање везе са Главним штабом Србије, у оном периоду када су одреди у рејону Ниша и Лесковца имали највећу потребу за непосредном помоћи, био је један од озбиљних недостатака.[40] Та веза није постојала ни еа покрајинским комитетом КП Србије[41]. Тај недостатак није отклоњен ни у периоду када су одреди у јужноморавском сливу били у тешким борбама са окупатором.

[37] Хронологија стр. 158 и 182 (према њој, ове јединице дошле су почетком децембра), Лесковац у рату, стр. 179. Јединице бугарских снага за обезбеђење пруге дошле су септембра 1941. и то: батаљон 9. етапног пука са четама: Бела Паланка, Нишка Бања и Св. Петка, батаљон 6. етапног пука у Дољевцу, са четама: Белотинац, Дољевац, Печењевац, Грделица; Други стрељачки пук долази новембра 1941. у Ниш са батаљоном у Нишу, Лесковцу и Белој Паланци (Ниш у гихору — стр. 117), Архив Војноисторијског Института — Микротека Вашингтон — Ролна 501, Филм 250, снимак 1928; у даљем Архив ВИИ НАВ—НТ 501, Ф 250, 1428, 1411, 1408 и 1415.

[38] Зборник, том 1/3, док. бр. 33, Хронологија стр. 180—182.

[39] Зборник, 1/1, док. бр. 8 и 13 и 1Х/1 док. бр. 3.

[40] Зборник, 1/1, док. бр. 94 — извештај ОК Ниш од 23. 12. 1941, у коме се каже: „ ... материјал из Србије стигао је, али га држи код себе Расински одред".

[41] Зборник, том 1Х/1, док. бр. 3.

Крајем октобра (21. X 1941) формиран је и Јабланички одред у лесковачком округу. То је била крупна одлука ОК Лесковац. Штаб одреда, одмах по доласку у рејон Радан-планине, доноси одлуку да ослободи Лебане, среско место у Јабланици. Пошто је његово бројно стање било 60 бораца при формирању, иако је свакодневно растао, штаб одреда одлучује да позове у помоћ и Топлички одред. Ту је био и Бабички (30 бораца) који ће садејствовати у нападу на Лебане.[42]

Управо када су се одреди прикупљали на Радану, политички комесар Кукавичког одреда Влада Ђорђевић и заменик команданта одреда Брана Јовановић кренули су из села Чукљеника на извиђање Власотинца ради вапада. Петог новембра, у јутарњим часовима, ови су наишли на заседу у селу Тулову коју су поставиле бугарске окупационе јединице. Око 240 бугарских војника из Владичиног Хана дошло је преко демаркационе линије и блокирало Тулово. У борби са бугарском заседом погинули су и политички комесар и заменик команданта Кукавичког одреда. Командант бугарског батаљона потпуковник Александар Апостолов, стрељао је 25 сељака.[43] Овај бугарски батаљон дошао је у село трагајући за одбеглим војником који је ступио у Кукавички партизански одред.[44]

На Радану је 6. XI 1941. концентрисано око 290 бораца (150 из Топличког и 30 из Бабичког одреда). Три штаба одреда утврдила су план напада. Према плану, Јабланички и Бабички одред нападали су Лебане, а Топлички одред са једном четом (Косаничком) рудник Леце, а главнином Медвеђу.[45] У овим местима

[42] Зборник, том 1/4 док. 46 и 1/2 док. и Јужна Србија, стр. 121.

[43] Зборник 1/1 док. 255 (немачки извештај), Јужна Србија, стр. 115 и Лесковац у рату, стр. 117. Погибијом Владе Ђорђевића нанет је тежак губитак НОП у југоисточној Србији. Он је спадао међу најстарије борце радничког покрета у Лесковцу и био члан ОК Лесковац.

[44] Вугарски војник Кирил Богославски постао је борац Кукавичког одреда под именом „Ботев".

[45] Зборник, том 1/1 док. 46; Хронологија, стр. 159; Јужна Србија стр. 95 и Лесковац у рат>, стр. 116 и 117.

биле су жандармеријоке онаге и четници Косте Пећанца. После кратких борби сва су места ослобођена.

Окупатор је следећег дана (8. XI 1941) упутио у Лебане недићевско-четничке скаге да поново окупирају и то место и Медвеђу. У кратким борбама источно од Лебана, ове снаге су разбијене и протеране. Немци су, пошто су 9. XI 1941. довели своје јединице из Ниша, предузели напад на Лебане. У нападу је учествовало до два батаљона немачких снага, четника и жандарма. У току борби на Лебанском кршу погинуо је немачки мајор који је командовао овим јединицама, а непријатељске снаге враћене су у Леоковац. У току 10. XI 1941. окупатор поново напада. У тродневним окршајима за Лебане бориле су се, поред Јабланичког, и снаге Топличког и Бабичког одреда. Поред ших, у борбама су учествовале и месне јединице из Пусте Реке и шрње Јабланице.

Слободне територије Кукавичког и Јабланичког одреда спојиле су се, чиме оу створени услови за ширење на запад, према горњој Јабланици. Тако су блокирани Лесковац и пруга Грделица—Лескскват—Доњеваи, а слободна територија се простирала од села Слатине — Тулова — Рудара — Д. Јаине — Синковца (предграђе Леоковца) — Турековца — Миланова — Душановца, па чак до села Међа према Брестовцу и даље преко Пасјаче и Топлице до Јастрепца. Она је пружала велике могућности за напад на пругу, што је Кукавички одред максимално искористио. Окупатор и његове онаге су од новембра па све до 17. XII 1941. у Лесковцу сваке ноћи очекивали напад на град. То је била најкритичнија ситуација за њих. Нису имали снаге да пређу у противнапад, него су се оријентисали на одбрану града и пруге.

На Оруглици је формиран врло јак Козјачки четнички одред. У горњој Јабланици, а нарочито у Реткоцеру, постојале су такође јаке четничке снаге.[46] Све те снаге, док су одреди (Кукавички и каеније Јабла-

[46] Зборник, том 1/1, док. 46, Лесковац у рату, стр. 122 и Јужна Србија, стр. 114. (Козјачки четнички одред имао је 230, а Саве Реткоцерског 200 четникг.).

нички) стално нападали окупатора и постизали успехе, биле су паоивие и себе приказивале као „савезнике" против окупатора. Сталне приче да се са њима преговара учиниле су то да их Кукавички одред, а касније и Јабланички, ниоу ликвидирали на време као непријатеље НОБ.

Слична, ако не и иста ситуација била је и са Топличким одредом. И његова слободна територија била је наткриљена Косаницом, на нојој се створила јака база четника Косте Пећанца.

Топлички одред који је имао у плану да продре у Косаницу и тамо разбије Пећанчеве четнике, после напада на Леце упућује Кооаничку чету (80 бораца) у село Добри До.[47] Четницима у Косаници добро је дошло то што је један партизан случајно убио сељака, па су четници одмах мобилисали народ и протерали нашу чету ггреко Иван-Куле на Соколов врх.

На слободним територијама народ је чврсто стао на страну НОП и свуда су >œ организовали НОО. У рејону Кукавичког одреда организована су складишта хране, радионице, а формирана је и болница од 30 лежаја на планини Кукавици.[48] Исто тако је организована и болница на територији Јабланичког одреда у селу Ображде (Радан планина) од 100 лежаја.

Окупатор није мировао. Довлачио је снаге и припремао се за активнија дејства према нашим слободним територијама. У исто време отнрио је да су у Нишу и Лесковцу јаке партијске организације, те је ударе усмерио на то да их ликвидира. У Нишу долази до великих хапшења и провала. Организацији и њеном раду задат је тежак ударац. Поремећен је дотадашњи рад. Масовна хапшења у Нишу и Лесковцу у децембру оставила су тежак утисак на народ. Ове мере су биле синхронизоване са непријатељским нападима на Кукавички и Јабланички одред.[49]

Концентришући јаке снаге, непријатељ је у четири колоне, уз подршку тенкова, 17. XII 1941. пре-

[47] Зборник, том 1/4, док. 46 и Јужна Србија, стр. 96.

[48] Хронологија, стр. 130 и 161.

[49] Зборник, 1/1 док. 95, Нг.ш у вихору, стр. 140—142 и 200.

шао у напад са четири правца. Једна колона наступала је из рејона Брестовац — Косанчић — Бојкик — Лебане. Друга од Лесковца преко Ђинђуше — Лапотинца — Лебана. Трећа, у чијем је саставу била и моторизована артиљерија, наступала је комуникацијом Лесковац — Лебане, а четврта је заобилазила преко Славујевца, обухватајући Лебане с југа. Овакво дејство непријатеља пресецало је непрекидни фронт Јабланичког одреда и обухватало крила која су била међусобно удаљена више од 20 километара.[50]

У оваквим условима Јабланички одред није могао да прихваги борбу, те се повукао на повољније положаје северозападно од Лебана. Непријатељ је заузео Лебане и Медвеђу. Тиме је себи олакшао ситуацију у рејону Леаковца и пруге, а слободну територију је пресекао.

У овом непријатељеком нападу садејствовали су и четници са Оруглице и горње Јабланице, чиме су се открили као активни сарадници окупатора.[51] Губљењем Лебана и Медвеђе, код народа настаје извесна збуњеност и сумња у перспективу НОБ-а.[52]

У таквој аитуацији наметала се потреба за заједничким руководством над одредима, нарочито од Кукавице — Јабланице и Топлице до Јастрепца, па и Расине. Главне снаге ПО требало је усмеравати на основне објекте напада и преузети иницијативу у своје руке да би се спречиле деморализација и пасивизација. У том духу је секретар ОК Ниш предложио јединствен штаб инструктору ПК Србије коди је руководио ОК и ПО из Ниша и Лесковца.[53] Овај предлог је био добар и у тој оитуацији најбоље решење. Секретар ОК Ниш се управо тих дана вратио из рејона Лебана, где је могао да оагледа услове за даљи развој ПО. Изгледа да предлог није прихваћен, иако је ПК Србије још у августу

[50] Зборник, том 1/3, док. 1 1/4, док. 46, 1/3 док. 6, 1/1 док. 94 и 95, учествовало 700 Немаца и 3.000—4.000 четника, љотићеваца и недићеваца, Јужна Србија, стр. 129, Хронологија, стр. 181.

[51] Зборник, том 1/4, док. 46.

[52] Зборник, том 1/1, док. 94 1/3, док. 20 и 1/4, док. 46.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

указивао на потребу формирања заједничког штаба (за нишки округ)[54].

До 23. XII 1941. партизански одреди на овој територији нису имали сталне везе са Главним штабом Србије. Тих дана је у Расински одред стигао курир са пиомима. Ово је био први контакт Главног штаба Србије (од августа) са одредима у југоисточној Србији. Али то је био само контакт који је успоставио члан новог Главног штаба Србије Мирко Томић.[55] Он је тада био са Ваљевским и другим одредима у западној Србији који су остали после павлачења Врховног штаба и ЦК КПЈ. Ови одреди и 1сам Мирко Томић били оу тада у тешкој ситуацији. Огромне снаге непријатеља сручиле су се на те одреде (који су имали око 1500 бораца) да их униште и не дозволе одржавање НОП-а у том делу Србије. Покушај Мирка Томића као члана Главног штаба да се са Сувобороким одредом пробије према југоисточној Србији спречен је и Сувоборски одред је разбијен.[56]

Да је Мирко Томић успео да се повеже са јужноморавским подручјем, то би била велика помоћ партизаноким одредима, а и избегла би се судбина коју су касније доживели. Окупатор је то добро знао и зато је учинио све да се снаге из тог дела Србије не повежу са тада најјачим снагама НОП-а у јужноморавском подРУчју.

Инструктор ПК Србије обавеотио је ПК о контакту са Главним штабом Србије, јер до тада ПК Србије није имао везе са Мирком Томићем. Чврста веза ПК са Томићем успостављена је тек марта 1942., а онда је већ било прекасно за одреде југоисточне Србије.[57]

Кад се Бабички одред прикупио на Бабичкој гори (1. XII 1941) већ је имао 90 бораца.[58] Он је 5. XII 1941. раопорећен по десетинама и прешао је на ликвидацију

[54] Зборник, том 1X/2, док. 3.

[55] Зборник, том П/2, док. 130 и 1/1 док. 97 и 1/3 док. 91 и Војна енциклопедија, стр. 136, Ранији Главни штаб.

[56] Војна енциклопедија, 9 стр. 146, Зборник, том 1/3, док. 83.

[57] Зборник, том 1/3, док. 57 и 62, 45 и 1/3 док. 28.

[58] Зборник, том 1/1, док. 98 (дошле су три десетине које су нападале на Власотинце 21. XI са Кукавичким и Јабланичким одредом).

окупаторске власти на Бабичкој гори, у Поморављу (на деоној обали Јужне Мораве), у Заплању (територија Нилжог ОК) и према Власотинцу. Ове групе су без великих тешкоћа ликвидирале окупаторску власт и разоружале четнике.[59] За неколико дана створена је слободна територија на Бабичкој гори и у Заплању. У великом броју села формирани оу народноослободилачки одбори и месне десетине, сличне онима у Пустој Реци. Одред је само за десет дана нарастао на 150 бораца. Борбе Кукавичког, Бабичког и Јабланичког одреда утицале су и на расположење народа овог краја. Већ у другој половини децембра 1941. реорганизују се Бабички одреди. Формирају се три чете: 1 — Моравска на Бабичкој гори, 2 — Крушевачка (Кумарица) и 3 — Сувопланинска (В. Крчимир). Ове чете оу одмах почеле са дејствима. Друга и 3. еу ширила слободну територију према Власотинцу и Бабушници, ликвидирајући четнике у местима где оу се нашли.

Истовремено када је Бабички одред дејствовао на овом терену у доњем Заплању (Гацин Хан), Нишавски одред је 4. XII 1941. напао четнике у селу Гркињи. После тога се 12. XII 1941. вратио на Сврљишке планине, не успоставивши контакт са Бабичким одредом.[60]

Оштра зима са великим снегом отежала је напад на железничку пругу коју су чувале јаке бугарске снаге. Зато је почео интензиван политички рад и у одреду, и по селима. Поред зборова даване су многе приредбе које оу биле добро припремљене и посећене.

До 15. I 1942. одред је имао 250 бораца, а исто толико их је било и у меаним десетинама. Иако је одред био бројно јак, !није изводио веће акције, што се види из извештаја политичког комесара одреда од 15. I у коме се наводи: „Цео одред, који данас броји више од 250 људи, није још предузимао акције већег значаја, где би све чете заједнички учествовале".[61] Било је јаоно да је штаб Бабичког одреда сагледао потребу за већим акцијама, али да се и брз успон одреда просто

[59] Разоружано је 160 четника.

[60] Зборник, том 1/21, док. бр. 12.

[01] Зборник, том 1/1, док. бр. 98.

отимао правилном и планском раду штаба. Наша слободна територија блокирала је Лесковац са истока, а Ниш са југа.

У децембру Врашски одред поново долази изнад Врања ради акција и прихватања нових бораца. Окупатор је због акција месеих десетина из села Тибужде, Ратај, Буштрање, Преображење, Д. Жапско и Ристовац предузео репресалије, што је онемогућило одреду да ту опстане. Он је 20. XII 1941. изнад Врања опкољен и нанети су му губици. Ту је погинуо и Сима Погачаревић, члан ОК Лесковац, и политички комесар одреда Славко Пешић.[62] Врањски партизански одред је у јужноморавском крају први доживео такву трагедију. Крајем 1941. шдине, у југоисточној Србији, бројно стање било је у одредима: Кукавичком 270, активних бораца и исто толико у илегалним десетинама; Јабланичком 260 сталних и око 1000 у четама по селима; у Топличком 250 и у месним десетинама 500, у Бабичком 250 и у месним десетинама исто толико, и више (само активних партизана било је преко 1300, а у месним четама и десетинама преко 2000 бораца који нису били ништа мање борбени и спремни на све задатке од оних који су били у одредима[63], јер су водили борбе заједно са партизанским одредима, нарочито у Јабланичком одреду).

Ови одреди су контролисали слободну територију од Ниша на југ, сем Лесковца, Лебана, Медвеђе и Власотинца, и комуникације (Грделица — Лесковац — Ниш). Под притиском наших снага окупатор је у децембру ставио градове под највећу контролу и блокаду. У писму ЦК КПЈ од 19. октобра 1941. Покрајинском комитету КП Србије стоји[64]: ... „Велики део ослобођене Србије изискује хитно решавање многих актуелних проблема. Да би се они правилно решили, потребно је не оамо учвршћење ПК-а, него и стварање свих потребних његових помоћних органа.

[62] Зборник, том 1/1, док. 3 и извештај бугарске полиције о уништењу месних десетина.

[63] Зборник, том 1/3, док. 3 и 6.

[64] Зборник 1/20 док. 25, Зборник 1/2, док. бр. 84.

Ако се погледа само једно место на ослобођеној територији, видеће се огромни пропусти, недостаци и грешке. Наши руководећи л>уди и форуми, поред све своје оданости и активности, одани друшви, често не могу да се онађу ни у најпростијим, а камоли у компликованијим питашима. Самим тим стварају се непотребне тешкоће и уноси забуна у наше властите редове и масе које треба сада више него икада окупљати око Партије и њених органа. Треба провести само неколико дана *на ономе делу где треба из старога прећи у ново стање ствари* (подвукао Ж. Н.), па видети сву елабост наших кадрова и недораслост новој ситуацији, новим задацима. Ето, у томе је данас потребна помоћ, свестрана политичка помоћ ПК. Ту помоћ он не може пружити из Београда који је представљао центар реакције, који је набијен свим могућим агентима и шљамом побеглим исггред народног суда из ослобођених крајева Србије".

ЦК КПЈ и Врховни штаб, пошто оу увидели да је српско руководство (ПК и Главни штаб) далеко од еволе територије и да ће то имати далекосежне негативне последице по развој НОП-а, предузима еве како би његовим враћањем у Орбију обезбедио континуитет НОБ-а и епречио окупатору да постише свој циљ — ликвидацију НОП-а. Зато ЦК КПЈ формира нов Главни пгаб, попуњава ПК и даје им задатак да се врате у Србију и преузму руковођење НОП-ом.[65] У исто време, да би им олакшао рад, ЦК КПЈ 14. XII 1942. издаје директиву којом оријентише ПК и Главни штаб Србије у раду у новим тежим условима.[66]

На жалост, еве ове мере ЦК КПЈ нису дале очекиване резултате. Руководства се нису могла пробити, сем једног члана ПК и Главног штаба Србије — Мирка Томића.[67] У Србији је остало мало чланова ПК. Разбацани по читавој Србији, они нису могли заједно као форум руководити НОБ-ом, него је то ишло преко ку-

[65] Зборник, том II/2, док. 93, 94, 104, и 130,1/2 док. бр. 78 и 84.

[66] Зборник, том 1/2, док. 78, II/2, док. бр. 93 и 130.

[67] Зборник, том 11/2, док. 94, 1/1, док. 97, 1/3, док. 31 и 1/3, док. 56, 57.

рира и писама. Међутим, усмеравање партизанских одреда и њихових борби била је свакодневна неопходност. Потреба за Главним штабом највише се осетила крајем 1941. када оу огромне снаге јужноморавских партизаноких одреда биле присиљене на одбрамбене борбе.

Први бугарски окупациочи корпус у Србији

Иако је окупатор успео да поново окупира слободну територију „Шумадије и западне Орбије", крајем 1941. год., није успео да ликвидира партизанске одреде. Остало је доста одреда са значајном снагом. Због тога је окупатор био присиљен да снаге и даље ангажује у борби са овим јединицама НОП-а и у току 1942. године. Стање на источном фронту захтевало је да Хитлер тамо уггути што више снага. У таквим условима Немци ниоу имали довољно снаге да ликвидирају устанак у југоисточној Србији. Зато су се обратили монархофашистичкој Бугарској за помоћ. Крајем децембра долази до стаоразума о упућивању у Србију три бугарске дивизије које треба да ликвидирају устанак у својој окупационој зони, а уз то да смене немачке дивизије.

Према том споразуму, Ниш је био одређен за седиште Првог бугароког окупационог корпуса од три дивизије (6, 17. и 21): Шеста дивизија у Ћуприји са 3, 15. и 35. пешадијоким пуком, 17. пешадијска дивизија у Прокупљу са 13. и 14. пешадијским пуком 2/69, 3/6. етапним пуком, а 21. пешадијска дивизија у Нишу са 2. и 69. пешадијским пуком, 1/50, пешадијског пука и 2/6. етапног пука. Свака дивизија је имала одређену зону коју поседа.[68]

[68] Архив ВИИ НАВ-Н-Т, Ф 452/8036486; к. 70, рег. бр. 94 и 95. Споразум је постигнут 27. XII 1941., Војна енциклопедија стр. 182; Састав корпуса се мењао: у 1942. год. уместо 6. пешадијске дошла је 9. пешадијска, уместо 17, 7. пешадијска дивизија; 1943. год. нов састав корпуса: уместо 9, 24. дивизија, уместо 7, 27. дивизија, а уместо 21, 22. дивизија, Архив ВИИ, фонд Буг. к. 3, рег. бр. 1/А-1.

Граница окупационе зоне Првог бугарског корпуса била је: село Рготина — с. Злот — Деспотовац — с. Јасеново и с. Милошево (на северу) — Крагујевац — Г. Милаиовац — Краљево (иокључно) Косовска Митровица — Бабина и Већа глава (на западу). Командант бугарског корпуса издао је проглас народу Србије у својој окупационој зони, и какав задатак има његов корпус, као и захтев како становништво да се понаша према бугарским окупационим снатама.[69] Као што је бугароки окупациони корпус једва чекао да окупира територије у Србији, тако је Бугарско народно собрање (Скупштина) чекало да донесе одлуку (15. I 1942. год) о присаједињењу ових крајева Бугарској.[70] Долазак „новог" окупатора у југоисточну Србију још више је отежао положај партизанских одреда. Дотада је окупатор само успео да поново заузме Лебане и Медвеђу, а доласком Бугара он је имао могућности за веће нападе на партизанске одреде. Сада је са много јачим снагама окупатор навађивао на организације НОП-а, продужавајући главни удар и на градове. У Лесковцу почињу масовна хапшења. У једном пиому Окружног комитета стоји: „Ситуација овде у Лесковцу доласком Бугара знатно се променила, јер недићевци заједно са Бугарима већ врше рације".[71] Настала је тешка ситуација за партизанске одреде. Притисак је био јак, а терор окупатороких (бугарских) трупа страховит. Почела су и наша колебања; тако је у штабу Топличког одреда заузет етав да се одред смањи и многи борци враћени су кући. Ово је учињено у свим четама, сем у Јастребачкој, чије руководство није хтело да спроведе ову одлуку штаба. На такав став штаба Топличког НОП одреда врло брзо је реаговао делегат ПК из Ниша. Поред тога што је обавестио ПК о новонасталој еитуа-

[69] Летак је 9. јануара 1942. издао командант корпуса ген. Николов. У овом прогласу позивају се партизани да се до 1. II 1942. предају, а уколико то не учине, биће оглашени као бандити — разбојници и као такви уништавани.

[70] Партизански одреди источне Србије 1941—1944. од Ивана Цине Глигоријевића, пуковника, издање ВИЗ, Београд 1966. стр. 159.

[71] Зборник, том 1/3, док. 3 и 13.

цјтји, наредио јс да се одмах повуче таква одлука и да се партизани врате у одред.[72] Враћање партизана у одред трајало је до почетка фебруара 1942. године.[73] На такав став штаба одреда ПК Србије, врло је оштро реаговао и енергично тражио да се грешка исправи враћањем партизана у одред и да се штаб одреда узме на одговорност и најстроже казни.[74]

Кукавички, а нарочито штаб Јабланичког одреда, смањио је одред, сводећи га од 260 (активних) на 120.[75] И ово отпуштање бораца из одреда наишло је на осуду члана ОК Леоковац који је у писму од 23. I 1942. год. навео и ово: ,,1) Другови из одреда учинили су велику штету покрету и Партији што су пустили људе кући. Ми смо ту политички много изгубили. Наши симпатизери су страшно љути, јер веле: ми овде припремамо људе за тамо, а они их враћају и преггуштају полицији у руке, а нас овде доводе у опаоност. Још је већа грешка учињена што су другови донели одлуку не питајући никог: кажу да ^нису могли курире да пошаљу у варош, а толико су људи овде послали. Ми све враћамо назад. Ово отпуштање настало је негде пре 16. I 1942. јер је тога дана дошла једна партизанка из одреда и провоцирала нам неке симпатизере".[76]

Без обзира на то што су ОК, делегат ПК и ПК Србије оштро реаговали, последице су биле велике. Бор-

[72] Зборник, том 1/3, док. 7 „У Прокупље и Топлицу дошло је преко хиљаду Бугара. Наши у Топличком одреду направили су једну велику грешку. Долазак Бугара схватили су као казнену експедицију, па су скоро сасвим растурили и расељили, без икакве стварне потребе скоро читав одред. Ми смо одмах одлучно интервенисали ..." Стоји у писму делегата ПК у Нишу.

[73] Зборник, том 1/3, док. 16.

[74] Зборник, том 1/3, док. 11 Случај који се десио у Топлици (вероватно из Лесковца још није био примљен извештај (Ж. Н.) „са распуштањем одреда оцењујемо као тежак ударац по развитак партизанских борби". Тај кукавичлук и ликвидаторство су равни издаји. Зато тражимо детаљну истрагу по томе и најстрожу казну за кривца.", стоји у писму ПК Србије.

[75] Зборник, том 1/3, док. 9, Зборник, том 1/2, док. 78.

[76] Зборник 1/3, док. 20 и 1/3 док. бр. 25.

беност одреда је умањена, а унета је и еумња у успех НОБ-а. На првом кораку тешких искушеша појавило се оно о чему је ЦК КПЈ још 19. октобра 1941. предочио ПК Србије. Без обзира на све што се дешавало у одредима, народ који је решио да се бори одлучно је савлађивао овакве тешкоће. А то ое најбоље види из борби које су у јануару водили одреди и помоћне десетине.

У овом периоду ПК Србије успео је да писмо ЦК КПЈ од 14. XII 1941 (директиву) пошаље делегату ПК Србије у Ниш тек средином јануара 1942.[77]

У периоду док је „нови" окупатор поседао окупациону зону, ПК Србије је предузимао ове мере како би одреде на овом терену очувао од растурања. Један од најважнијих задатака био је: оснивање Покрајинског поверенства за ОК Ниш и Лесковац. Прво писмо које је ПК из Београда упутио овом новоформираном партијском руководству датира од 27. I 1942. У том писму се каже да је основно да се руководство налази уз најбољи партизански одред. Истовремено ПК захтева да Поверенство буде на окупу ради бољег руковођења. То је у овом критичном периоду била и најбоља одлука.[78] Сталне и сигурне везе са ПК и Београдом омогућавале су Поверенству да успешније руководи и паралише непријатељеке акције које су почетком фебруара биле све чешће.[79]

Услед тешких борби у Топлици и лесковачком кра.ју, секретар Поверенства изгубио је везу коју је успоставио тек у априлу са Топлицом, а у мају са Јабланицом.[80] Због тога су Поверенство и ПК престали да руководе партизанским одредима у Нишком и Лесковачком ОК баш када је то за њих било најпотребније. Чим је сазнао за то Покрајиноки комитет је затражио да се везе што пре уопоставе.[81]

[77] Зборник, том 1/3, док. бр. 7, 11 и 12.

[78] Зборник, том 1/3, док. 11, том 1/2 док. 84.

[79] Зборник 1/3, док. бр. 1, 2, 3, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 16, 19, 20. 21, 22, 23, 26 и 28.

[80] Зборник, том 1/3, док. 26, 33 и 46.

[81] Зборник, том 1/3, док. 28, 43.

Али и поред тога што је предузело све да успостави сигурну везу, Поверенству то није пошло за руком, па је прикупљало информације од „људи који су чули од сељака" какве борбе воде партизани на Кукавици, Бабичкој Гори, Топлици и Јабланици.[82] Руководства нису деловала јединствено, што је имало велике штете за дејства партизанских одреда. Чланови ОК били су на терену, те су доносили одлуке самостално и без довољно познавања ситуације у ширем рејону.[8*] Покрајински комитет указивао је на ове слабости, а нарочито на начин руковођења и командовања.[84]

Окружни комитет Лесковац имао је почетком фебруара 2 члана ОК код Кукавичког одреда, два код Јабланичког, једног код Бабичког и два члана у самом Лесковцу.[85]

ОК Ниш је такође имао своје чланове код Топличког одреда, а неки су били код Озренског и Нишавског.[86]

У то време није било ни једног члана Главног штаба Србије који би обједињавао руковођење одредима у војничком погледу, те је секретар ОК Ниш, у име Окружног штаба захтевао да дође један члан Главног штаба ради руковођења одредима.[87]

Бугарске јединице прелазе у напад

После многих интервенција ПК и ОК Ниш, партизаноки одреди у Топлици и Јабланици су се стабилизовали и опремали да пређу у офанзиву. Тако је Јабланички одред који је најдрастичније смањио своје снаге, прикупивши и месне десетине, 1. II 1942. напао делом снага Медвеђу и поново је ослободио. Одушевљени по-

[82] Зборник, том 1/3, док. 54.
[83] Зборник, том 1/3, док. 50.
[84] Зборник, том 1/3, док. 21.
[85] Зборник, том 1/3, док. 12, 19, 20, 22 и 23.
[86] Зборник, том 1/3, док. 16 и 40.
[87] Зборник, том 1/3, док. 50.

новњим уопехом партизани су били неопрезни, па их је напало 80 четника и 100 недићеваца и присилило да место напусте.[88]

Бугарски окупациони корпус је са својим јединицама био почетком фебруара 1942. спреман да пређе у напад на ПО и слободне територије. Поред тога, у јануару су у рејон Лесковца, Ниша и Прокупља концентрисани многи одреди Недића и Љотића, а четници су постали још агресивнији.[89]

Поред војничких прршрема за јачи удар по партизанским одредима, непријатељ је почетком фебруара довео онаге специјалне полипије из Београда ради ликвидирања партизанског покрета у Нишу и Лесковцу.[90] Извршена је нова провала у Нишу, похапшени многи активисти, а у Лесковцу је убијен члан ОК Лесковац Благоје Ристић — Раде Металац.[91] Хајка на припаднике НОП-а у Нишу и Лесковцу, пропраћена многим хапшешима, унела је привремену дезорганизацију у рад НОП-а и онемогућила руковођење из града. Блокаде и рације присиљавале су да многи активисти оду у одреде. Ове мере окупатора и њешвих слугу биле су синхронизоване војним акцијама, усмереним на слободне територије и партизанске одреде.

Док су одреди на левој обали Јужне Мораве и Топлице били у одбрани, Бабички и Нишавски ПО били су у офанзиви на Сувој планини. При прелаоку преко Нишаве, Нишавски ПО ликвидирао је општине у Коритници и Белој Води. Овим дејствима Бабичког и Нишавоког одреда проширена је слободна територија све до Нишаве и ликвидирана окупаторска власт од Ниша до демаркационе линије. Тако је Ниш постао блокиран град. Окупаторска власт постојала је само у Влаоотинцу, Белој Паланци и Нитну, у троуглу Нишава — Ј. Морава — Власина (демаркациона линија) Нишавски одред са 1. и 2. четом (без Сврљишке) и Бољевачким одредом посео је Богдановац, Белу Воду и В. Крчимир.

[88] Зборник, том 1/3, док. 20 и Јужна Србија, стр. 134.

[89] Зборник, том 1/4, док. 46.

Зборник, том 1/3, док. 53 и 65.

[91] Зборник, том 1/3, док. 26.

Истоврвмено када је непријатељ кренуо да поново заузме Медвеђу, пошао је у напад и на Бабички одред (2. II 1942.). Недићев одред мајора Анђелковића (XII оружани одред), са Бугарима и четницима, напао је партизанско обезбеђење на мосту код села Манојловац да заузме мост и на тај начин продре на слободну територију Бабичког одреда. После петочаоовне борбе, обезбеђење које су чиниле месне десетине (Манојловца, Слатине, Биљанице и Д. Крајинца) јачине до 30 бораца, потиснуто је. По подне је на место борбе у рејону Г. Слатине стигла 1. чета Бабичког одреда, јачине 70 бораца. Сутрадан је напала недићевце и четнике у Д. Слатини и Манојловцу, са 280 бораца (од тога месне десетине 190). У току ноћи непријатељу је стигла помоћ (један вод од 30 бугарских војника, и 220 недићеваца и четника). Бабички одред је успео да до сванућа паруши гвоздени мост на Морави и заузме Д. Слатину, али није ликвидирао непријатеља утврђеног у 4—6 зграда у селу. Нове бугарске снаге су у свануће пристигле у помоћ овојим јединицама (место борбе је свега 6 км од Лесковца). У тој ситуацији Бабички одред је морао да се повуче.[92]

Четници са Оруглице такође су 2. фебруара напали Кукавички одред у селу Барју. Овај напад је одбијен.[93]

Бекство из логора „Црвени крст" у Нишу, у коме су били затворени многи заробљени партизани и припадници НОП-а, узбудило је читав крај. Окупатор је био озлојеђен овим херојским подвигом (12. II 1942. побегло је 102 ухапшеника—партизана, а 40 је погинуло на жичаној огради). Због тога је окзчхатор вршио масовно стрељање (17. II) на Бубњу код Ниша.[94]

[92] Зборник, том 1/3, док. 22 (Извештај ОК Лесковац о борби од 6. II 1942). У овој борби Бабички одред је имао великих губитака; на самом мосту погинуо је заменик команданта одреда Тома Катић Срећко, члан ОК Лесковац. Поред њега, у дворишту Основне школе стрељано је 18 бораца (Бабички одред, стр. 65—67).

[93] Зборник, том 1/3, док. бр. 13 и 23.

[94] Зборник, том 1/3, док. бр. 26, 30, „Ниш у вихору" страна 290—299.

Бојник — жртва бугарских злочина (геноцида)[95]

Бугарске јединице оргашгзовано су прешле у напад на слободну територију. Међу првима је нападнут Бабички ПО, а одмах затим је готово једновремено 17. бугарока дивизија из Прокупља упутила јединице 14. и 13. пешадијског пука у напад на Топлички и Јабланички одред. Тако је истог дана (13. II) 13. пешадијски пук продро према Пуетој Реци и упао у центар слободне територије Бојник. Јабланички одред је 1. четом и месним десетинама из Пусте Реке ноћу 13. II 1942. напао бугарске снаге које су се налазиле у згради школе. Партизани нису успели да протерају окупатора, али су му нанели велике губитке. Одред је имао 12 попинулих,

Непријатељ није могао да се помири са тешким поразом који је доживео у првим нападима на партизане. Зато је одлучио да се за пораз освети невином становништву, вршећи дотле невиђени злочин. Бугари су 17. II 1942. сакупили све становништво села Бојник и извели га на стрељање. Од 470 стрељаних било је 89 деце, од којих 32 до три године. Било је и деце од 4 месеца. Овим геноцидом уништене су читаве породице. То није била само одмазда због погинулих војника, него одраз исконске мржње бугарских шовиниста према српском народу. Циљ масакра у Бојнику био је пре свега да подсети српски народ на 1917. годину, када је исти окупатор у овом рејону побио преко 20.000 људи. Незапамћеним злочином, Бугари су хтели да на самом почетку застраше и присиле српски народ на по-

[85] Јужна Србија, стр. 134—135, Бугарска окупација 1941—1944, др Димитрије Кулић, Просвета Ниш, 1970. књига прва, страна 170 (у даљем — Бугарска окупација). У овој књизи се наводи да је убијено 570. Нема тачних података о убијеним, али је број велики. Према немачким подацима, стрељано је 400. Архив ВИИ НАВ-Н-Т 501, 447/823-827. Овај масакр није био изолован случај него саставни део непријатељске офанзиве у јужној Србији. 16. и 19. II 1942. у Нишу су из логора „Црвени крст" стрељана 1552 заробљена борца и таоца. Поред тога, у Печењевцу су запаљене куће партизана 18. II 1942. год Зборник, том П/3, стр. 328, Бабички одред, стр. 67—68 и Ниш у вихору, стр. 305.

корност. Истсхвремено када је 13. пешадијски пук нападао Војник, 14. пешадијоки пук 17. бугарске дивизије из Прокупља такође је кренуо у напад на Топлички одред у рејону Пасјаче (13. фебруар). На Пасјачи су се налазиле Пасјачка и Видојевичка чета које су прихватиле борбу и нанеле непријатељу велике губитке. Бугари су и на овом терену одмах почели одмазде против српског народа.[96]

Ови напади су били у исто време када је специјална полиција из Београда предузимала све да би уништила народноослободилачки покрет (Комунистичку партију) у Нишу, Лесковцу и Прокупљу. Све је ово имало тешке последице по народноослободилачки покрет, јер је провалама, хапшешима и убиствима руководилаца покрета онемогућена партизанским одредима веза са градовима преко којих се углавном руководило.[97]

*

Напади Бугара у сарадши са четницима и недићевцима, предузимани су јануара 1942. углавном ради борбених извиђаша и контакта са партизанима на слободној територији. Напади 13. и 14. пука 13. II 1942. били су почеци непријатељске офанзиве, а циљ одмазди и стрељања био је да се народ деморалише и престане да даје подршку партизанским одредима. У другој половини фебруара, после бављења генерала Бадера, управног команданта Југоистока у Нишу 13. и 14. II 1942., непријатељ је почео организоване нападе тзв. „офанзивама". Тако је на Бабички одред предузео „фебруарску офанзиву" по унапред одређеном плану.

Двадесетог фебруара 1942., Недићев XII оружани одред упао је на слободну територију Бабичког и Нишавског одреда у село Равну Дубраву. Овај изненадни упад непријатеља учињен је зато да би се дезорганизо-

[06] Зборник, том 1/3, док. бр. 33 и 5С и „Јужна Србија", стр. 107 и 108: на Пасјачи — Белом камену 14. пук стрељао је 400 људи.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

вали партизаиоки одреди и шихове онаге везале за себе. То би омогућило бугарским снагама да поседну положаје којима би потпуно опколили одреде у рејону Бабичке горе, Заплања и Суве планине. Док је Недићев XII одред водио борбу са Нишавским у Великом Крчимиру и 3. четом Бабичког одреда код Равне Дубраве, бугарске јединице из Беле Паланке и Пирота продрле су 21. и 22. фебруара 1942. у рејон Ресника, Беле Воде, Братешевца и Линова. Тако је Нишавски одред опкољен у рејону В. Крчимира.* Двадесет другог фебруара 1942. Власотиначки четнички одред, нападом на село Штрбовац у коме су се налазили део Нишаваког и Бољевачки одред, садејствовао је нападима Недићевог XII одреда на Велики Крчимир. Нишавски одред је успео да се пробије из обруча на Сувој планини кроз Ракош. Садејствујући овим снагама, четнички одред „Корвинског" из рејона Ниша, преко планине Селичевице, упао је 23. фебруара 1942. на слободну територију код села Гркиње и Гаџиног Хана, одакле је потисну по један вод Нишавског и Бабичког одреда. Тако је омогућено бугарским снагама из Ниша да, по наређењу генерала Бадера, дејствују по плану и да 25. II 1942. продру у рејон Гаџиног Хана. У вези са тим планом, и бугароке јединице из Лесковца преко Власотинца продиру 26. и 27. фебруара у рејон Присјана. Овим дејетвима окупатор је за пет-шест дана потпуно опколио Бабички и Нишавски одред који су се 26. II нашли на Бабичкој гори. Бугарске јединице које су биле дуж пруге од Лесковца до Брестовца, ојачане артиљеријом, нису прелазиле у напад него су биле спремне да дочекају партизане са Бабичке горе у долини Јужне Мораве, и да их униште. Завршивши окружење 28. II, окупатор је почео артиљеријока и минобацачка дејства по Бабичкој тори, припремајући се за последњи јуриш на одреде у окружењу.

* Тада је Велики Крчимир био најјаче партизанско упориште на том терену. Ту је формиран први НОО. У њему је још у децембру 1941. организована пекара за потребе партизана, магацин хране и муниције. Он је на дан почетка напада имао 70 партизана у Месној чети, поред оних у одреду.

Двадесет осмог фебруара, пошто су одреди били иотпуно опкољени, штабови одреда, са којима су били члан ОК Лесковац Разуменка Петровић Зума — Деса и члан Окружног комитета Ниш Станимир Вељковић Зеле, доносе одлуку да не прихватају борбу већ да се пробијају из обруча преко Заплања, Суве планине на Сврљишке планине. Истовремено је одлучено да се из одреда врате кућама физички слаби и они који могу да се привремено ггрикрију или легализују. Ова одлука је нанела велики ударац Бабичком одреду и од врло борбене и јаке јединице створееа је неборбена.[93]

Приликом пробоја, 3. чета Бабичког одреда наишла је на непријатеља у рејону села Вртопа и уз велике губитке враћена је на Бабичку гору. Нишавски одред се пробио на Суву планину, а 1. чета Бабичког одреда са штабом преко Вите крушке такође се тамо пробила. Са Суве планине Нишавски одред, који је такође вратио кућама све борце са ове територије, одлази на Сврљишке планине. Штаб Бабичког одреда са 1. четом остаје на Сувој планики, тежећи да ухвати везу са 3. четом која се 1. и 2. марта, нападом окупатора на Бабичку гору, распала и већина бораца заробљена и одведена у логор. Бабички одред који је остао само са једном умањеном четом на Сувој планини, задржао се ту ове до 13. марта, када су га напали Корвински и Власотиначки четнички одред и нанели му тешке ударце.[99] Други део ове чете који је раније упу-

[88] Зборник, том 1/3 док. бр. 40, Бабички одред, стр. 121. Многи борци су плакали када су одлазили из одреда.

[99] Зборник, том 1/3, док. бр. 125, 145 и 162, 147, Бабички одред, стр. 126—134, Два одреда, стр. 109—115, Архив ВИИ, НАВ--Н-Т-501 Ф 247/842. У току напада на Бабички одред изгинуо је велики број руководилаца: командант Обрад Лучић Милутин, заменик команданта Тома Костић Срећко (3. II 1942.), Живковић Јован Војин пол. комесар III чете, Добрила Стамболић Стана пол. ком. чете (заробљена 13. III 1942.) стрељана на Бубњу, заробљен заменик пол. к-сара Бабичког одреда Манић Велимир Брка, Жика Букомировић — пол. комесар 3. чете и Разуменка Петровић — чл. ОК Лесковац; погинули још Бора Маринковић к-дир вода и Свет? Шарковић пол. делегат вода. Из Сврљишког одреда погинуо у борбама код Великог Крчимира Душан Тра Јковић Васа к-дир чете.

ћен на Бабичку гору, под притиском непријатеља крајем марта пребацио се у Пусту Реку. Од чланова ОК комитета Лесковац пошто је Јабланички одред био распуштен наређено је овој групи да се врати на Бабичку гору и да се тамо прикрива, при повратку читава група је заробљена.

Кукавички одред који је у јануару и фебруару 1942. год. издржао најжешће нападе и био принуђен да се више налази код Јабланичког одреда, покушао је 18. фебруара нападом на Козјачки четнички одред на Оруглици да створи боље услове за борбу зими. Тај покушај је пропао и он је био присиљен да дефинитивно напусти територију и пређе код Јабланичког одреда.

После потискивања Кукавичког и разбијања Бабичког одреда, непријатељ почиње дефинитиван обрачун са најјачим одредом лесковачког округа — Јабланичким. Одлука донета крајем 1941. у Опатији за ликвидирање партизанских одрвда у југоисточној Србији, нападом на Јабланички одред улази у најкритичнију фазу. Овај напад је назван „мартовском непријатељском офанзивом" у југоисточној Србији.[100]

На овој територији, на почетку мартовске офанзиве налази се Јабланички одред са 300 бораца и Кукавички са 200 којима је у борбама садејствовало око хиљаду бораца из месних чета (Слишанске, Магашке, Ораноке, Лопатиначке, Стубланске, Косаничке, Петровачке, Бојничке, Коњувске, Горњојабланичке, Дошогајтанске, Лецке и Газдарске).[101] Пре мартовске офанзиве окупатору је пошло за руком да нанесе тежак ударац ОК Лесковац, убивши члана ОК Рада Рис-

Последњег дана Бабичког одреда 13. III 1942. год. заробљено је преко 30 бораца. А у борбама 1. III 1942. год. код С. Вртопа 14 је погинуло, а 13. III 1942. на Сувој планини 10 бораца погинуло.

Од Бабичког одредп који је јануара 1942. имао преко 500 бораца, остала је само група која је прешла преко демаркационе линије у Црну Траву.

[100] Зборник, том 1/4, док. бр. 46, 1/3, док. бр. 145, 152, 153, 162.

[101] Зборник, том 1/4, док. бр. 46, 1/3, док. бр. 43 и Јужна Србија, стр. 145—148.

тића Металца и заробивши на Бабичкој гори члана ОК Разуменку Петровић, а због провале члан ОК Глигорије Диклић Будни напустио је Лесковац и отишао у Ниш. Тиме је непријатељ прекинуо везу ОК са Покрајинским комитетом и Покрајинским повереништвом у Нишу, а чланови ОК Лесковац који су били код партизанског одреда и са штабовима били су препуштени сами себи. Веза ових чланова ОК са ПК успостављена је тек у мају, односно јуну.[102] У таквим условима непријатељ 7. марта почиње напад на Пусту Реку и Јабланицу. У тим нападима, поред Бугара, учествовало је шест Недићевих одреда, четници са Оруглице, из горње Јабланице и Косанице.[103] Непријатељ је тада окружио одреде па слободној територији. Одбрана слободне територије траје све до 11. марта, када је нападач успео да сузи обруч око партизана у рејону села Магаша и Добре Воде. Партизански одреди, са још пет стотина бораца из месних чета, ноћу 11. марта пробијају се на Пасјачу и Бели камен. Предвиђајући овакав развој борби, непријатељ је припремио снаге из рејона ПрокЈгпља и Топлице и одмах прешао у напад на Пасјачу и Бели камен. Дванаестог марта, партизански одреди су поново окружени и присиљени да прихвате борбу и на овом делу по врло оштрој зими и снегу. На Пасјачи су се нашле Пасјачка и Видојевичка чета Топличког одреда са политичким комесаром одреда Иваном Папчићем Ђурам и секретаром ОК Ниш Сретеном Младеновићем Микам.

Штабови одреда, са члановима окружних комитета, формирају на Пасјачи Оперативни штаб и доносе одлуку да се пробијају према Јастрепцу.[104] После дводневних тешких барби, Оперативни штаб мења одлуку и враћа Јабланички и Кукавички одред са месним четама на Радан и Пусту Реку, а Пасјачка и Видојевичка чета остају на свом терену. Одлука је донета на

[102] Зборник, том 1/3, док. бр. 26 и 28.

[103] Зборник, том 1/3, док. бр. 143, 162 и „Јужна Србија" стр. 145—148.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

брзу руку и чак није благовремено саопштена штабовима одреда, те је повлачеше било неорганизовано.[105]

Идеја штабова одреда (Јабланичког и Кукавичког) била је да се врате на свој терен и да тамо предузму мере да би се одржали. Јабланички одред није успео да се са једном четом задржи у горњој Јабланици. А чета Кукавичког одреда, која се хгреко горње Јабланице пробијала на Кукавицу, уништена је. Другу чету Кукавичког одреда која се пробијала на Кукавицу 26. марта, опколили су у регјону села Игришта и Шилова 11. оружани одред, Козјачки и Ветернички четнички одред и разбили је.[106]

По повратку Горшојабланичке чете на Радан, штаб Јабланичког одреда, доноси 27. марта одлуку о распуштању одреда иако војнички није разбијен. Тиме је учињена велика грешка и омогућено окупатору да разбије партизанске одреде као војничку силу и поново успостави своју власт.

Томе су највише допринели јачи четнички одреди на Оруглици, у горњој Јабланици и Косаници који су, у ствари, са доминирајућих положаја угрожавали ове одреде и у најтежим моментима борбе нанели им унипггавајуће ударце.[107]

Ситуација код Пасјачке чете Топличког одреда била је слична оној код Јабланичког одреда. Видојевачка, пак, иако сведена на 40 бораца, кретала се, како се то каже, војнички. С шом су били и политички комесар Топличког одреда и секретар ОК Ниш. Ову чету је 12. априла на планини Видојевици код села Ргаја непријатељ> опколио и уништио. Спасла су се оамо три борца. Ту је погинуо секретар ОК и политички комесар одреда, као и политички комесар чете Гавра Чех.[108]

[105] Јужна Србија, стр. 145—148 и Зборник 1/4 док. бр. 46.

[106] Зборник, том 1/3, док. бр. 160. Тада је погинуо члан ЦК КПЈ Коста Стаменковић, његова кћи Лепосава, члан ОК СКОЈ-а и командир чете Власта Радоњин-Добри Шпанац. Ту је погинуло још 12 другова, а већина је заробљена.

[107] Зборник, том I/ 3, док. бр. 46.

[108] Зборник, том 1/3, док. бр. 86 и Јужна Србија, стр. 163 и 185.

Сталним и свакодневним нападима на Топлички, односно Јастребачки одред (како се тада већ почео звати) непријатељ је успео да се одред од седам чета смањи на две (Великојастребачку и Малојастребачку) које су дејствовале на Јастрепцу. Са овим четама налазио се и Расиноки партизански одред. Захваљујући штабовима одреда и члану ОК Крушевац Десимиру Јововићу Чичи, ове снаге су постојале као борбена јединица иако је у току 1942. године на њих предузимано поред мартовске, још неколико офанзива.[109] У том периоду ни овај одред није имао везе са Покрајинским поверенством (ПП) Ниш и Покрајинским комитетом Србије, јер су провалама у почетку фебруара у Нишу и Прокупљу прекинуте све везе.[110]

Последице разбијаша и растурања одреда биле су врло тешке. Већина бораца је похватана, многи стрељани, а други одведени у логоре у Немачкој и Норвешкој. Терор над народом на бившим слободним територијама био је незапамћен. У таквим условима и Партија је доживела тешке губитке. Поред наведених другова који су страдали у фебруару и марту, априла су погинули и члан ПК Србије Милош Мамић и члан ОК Ниш Станимир Вељковић Зеле.[111]

[109] По погибији политичког комесара Топличког одреда формиран је оператиани штаб за јединице северно од Топлице у коме су били Димитрије Писковић Трнавац и Десимир Јововић Чича.

[110] Зборник, том 1/3, док. бр. 72 и 1Х/1 док. бр. 84, 86 и 100.

[111] Од почетка НОБ у југоисточној Србији дате су велике жртве. Само ОК Лесковац је изгубио 4 члана и то радника (Сима Погачаревић, Влада Ђорђевић, Коста Стаменковић (чл. ЦК КПЈ) Благоје Ристић Раде Металац) и ухапшена Разуменка Петровић, и погинуо један члан ОК Скоја Лесковац — Лепша Стаменковић. ОК Ниш је изгубио два члана — Сретена Младеновића (секретара) и Станимира Вељковића Зела. Поред њих је погинуо и једини члан ПК Србије Милош Мамић. Ако се узму у обзир и стрељани чланови ОК Ниш у првим данима борбе, онда је губитак високих руководилаца КПЈ огроман.

Нспријатељске офанзиве у југоисточној Србији до априла 1942. задале су тежак ударац НОП. Већина партизанских одреда је разбијена. Према непријатсљској документацији, до 20. марта убијено је 1985 партизанг (што није сигурно), али су губици огромни. Само у првом транспорту за Норвешку, априла

Влада Ђорђевић, члан ОК Лесковац, погинуо 6. XI 1941. као политички комесар Кукавичког ПО

Сима Погачаревић, члан ОК Лесковац, погинуо 20. XII 1941.

Почетком априла 1942. у југоисточној Србији су после непријатељских офанзива остале само три војнички организоване партизанске јединице. Јастребачки одред са две чете, јачине 150 бораца, Расински са 36 бораца и део Бабичког (на терену Црне Траве и Лужнице преко демаркационе линије на територији окупираној и припојеној Бугарској) 30 бораца.[112] Од преко 3.000 бораца у одредима југоисточне Србије, на почетку 1942. године остала је само ова мала снага из које ће кроз борбена дејства већ 1943. израсти јаки одреди и бригаде, а у 1944. и четири српске дивизије.

1942. из логора „Црвени крст" у Нишу, углавном партизана и осталих припадника НОП-а, било је 600. Други транспорт за Норвешку и Немачку бројао је 300 партизана. Укупна цифра је око 4437 људи.

Иако је задао тако тежак ударац НОП у овом делу, окупатор није сломио дух и спремност народа југоисточне Србије. Зборник, том 1/3, док. бр. 66, Ниш у вихору, стр. 505.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

Станимир Вељковић Зеле, члан ОК КПЈ за округ Ниш, погинуо априла 1942. Проглашен за народног хероја

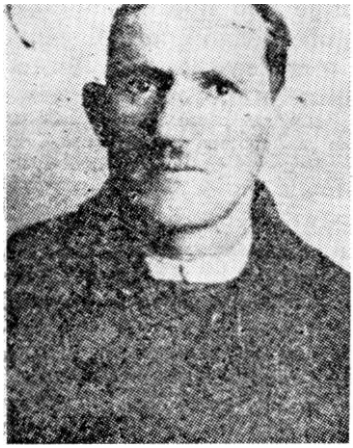

Тома Костић Срећко, члан ОК Лесковац, заменик команданта Бабичког НОП одреда, погинуо 4. II 1942.

Коста Стаменковић, члан ЦК КПЈ и секретар ОК Лесковац, погинуо 26. III 1942.

Омасовљење партизанских одреда у југоисточној Србији у другој половини 1942. године

Чланови ОК Лесковац који су били са Кукавичким, прешли су код Јабланичког одреда до његовог раопуштања и нису имали везе са Покрајинским комитетом, односно Поверенством за Ниш све до маја 1942. То Поверенство је такође у мају 1942. престало да функционише као форум, јер је секретар Василије Буха отишао у ПК Србије у Београд.[113] Два члана Поверенства налазила су се на територији Топлице и Леоковца. ОК Ниш погибијом два члана није поетојао, па је ПК Србије предузимао у току јуна све да га оформи и обезбеди руковођење народноослободилачким покретом у вишком округу. У јуну 1942. ПК Србије је почео да руководи форумски, јер су у Београду била на окупу три члана ПК.[114]

Јастребачки одред је у пролеће и лето 1942. издржао неколико непријатељских офанзива Бугара и тзв. Аћимовићеву офанзиву.

Део Бабичког одреда који је био преко демаркационе линије, већ у априлу је обезбедио прилив нових бораца иако за то време није имао везе са ОК Леековац нити са Покрајинским комитетом. Без обзира на огромне потешкоће које су постојале, сви руководиоци и борци допринели су да ее одред омаоови и да крајем јула има преко 70 бораца.[115] После успостављања везе са ОК Лесковац, одред је два пута реорганизован. Када је већ имао око 100 бораца, формирана су два одреда: „Сима Погачаревић" (Врањски) и Бабички. Поред ова два одреда, формирана је група која је упуће-

[113] Зборник, том 1/3, док. бр. 84.

[114] Зборник, том 1X/1, док. бр. 84 и 86 (Тада се у Београду налазе Благоје Нешковић, Мирко Томић и Василије Буха).

[115] Зборник, том 1/20, док. бр. 44 — Извештај чл. ОК Лесковац од августа 1942. Овим одредом су тада руководили Николић Живојин Ратибор, касније Брка, као командант, Слободан Цекић Радован, као пол. комесар и Сава Ђорђевић Славко као партијски руководилац.

на на Кукавицу као помоћ Кукавичком одреду који је тада имао 14 бораца.[116]

Врањски одред имао је задатак да дејствује према Скопској Црној гори и да се тамо повеже са Македонским партизанским одредом. Осмог октобра код села Врбана, близу Бујановца, одред су окружиле бугарске окупаторске онаге и нанеле му тешке губитке.[117] Међутим, ои се ипак повезао оа одредом „Зејнел Ајдини" са Косова и 19. октобра 1942. напао рудник Лојане код Куманова.

Бабички одред са Милорадом Диманићем командантом, Живном Коцићем Предрагом замеником команданта, Синишом Јањићем Пером пол. комесаром и Драгомиром Николићем Ацом замеником пол. комесара од септембра 1942. па до новембра, ишао је у акције на територији Бабичке горе и Заплања. У новембру је у сукобу са недићевцима код села Ступнице погинуо политички комесар Синиша Јањић Пера са још пет бораца.[118]

У децембру је од ова два одреда и групе са Кукавице поново формиран један на територији Црне Траве и Лужнице, који је после ових губитака у борбама имао око 70 бораца.[119]

На Кукавици је у другој половини 1942. године обновљен Кукавички партизански одред који је у јулу имао 14, а већ у новембру нарастао на 44 борца. Овај одред је почео акције већ августа и еептембра 1942. и на тај начин омотућио поновно формирање Кукавичког одреда. У марту се на Кукавици, после разбијања Кукавичког одреда, нашло неколико партизана: Светозар Крстић, Стојан Николић, Светислав Сто-

[116] Зборник 1/1, док. бр. 2 — Извештај Лесковачког ПО од 3. VII 1942. Зборник 1/20 док. 44. Извештај члана ОК Лесковац од 19. X 1942 — Копија Музеј, Врање.

[117] Погинуло 10 бораца, а једна другарица заробљена (Бранка Јовић). Погинуо заменик команданта одреда Влада Тасић Бошњак, Ћипра Станковић, омладински руководилац одреда и 3 члана КПЈ Драги Кушић, Мирко Стојановић, Новица Дојчиновић и Боривоје Филиповић кандидат КПЈ.

[118] Зборник, том 1/4, док. бр. 116 и 137.

"» Зборник, том 1/20, док. 76.

јановић, Столе Вуксановић, Милорад Костадиновић, Ненад и Обрен Ковачевић са два сина. Њиховом заслугом одред је обновљен.[120]

На планини Радану је касније од бившег Јабланичког и Пасјачке чете Топличког одреда формиран Јабланичко-пасјачки одред. И он ее, захваљујући приоуству чланова ОК Лесковац и неуништеног штаба Јабланичког одреда, брзо омасовио и већ новембра 1942. имао је преко стотину бораца.[121]

Јастребачки одред издржао је све непријатељске нападе и у другој половини 1942. године имао је око 100 бораца.

Расински је крајем 1942. имао преко 120 бораца.[122]

ПК Србије је у другој половини 1942. године одредио као повереника ПК секретара ОК Крушевац Недељка Караичића Милиоава.[123] Он је добио сва овлашћења да руководи окружним комитетима (Лесковац, Ниш, Зајечар и Крушевац). Његовим руковођењем успешно се поново развија НОП у југоисточној Србији. Због тога га делегат ЦК КПЈ Вукмановић Светозар Темпо фебруара 1943. кооитира у ПК Србије.

Формирање Првог и Другог јужноморавског ПО

Друга половина 1942. била је година обнове НОП-а у југоисточној Србији. Јединице су преживеле привремену кризу, а НОП не само што је обезбедио утицај на бившим територијама, него је почео и да осваја нове. Народноослободилачком покрету у југоисточној Србији била је у овим условима неопходна непосредна помоћ за даљи развој и успешнија дејства против окупатора. Та помоћ се оееђала нарочито код партизанских одреда. Нужно је било обједињавање дејстава одреда којих је било пет у југоисточној Србији, од седам у чи-

[120] Зборник, том 1/4, док. бр. 71.

[121] Зборник, том 1/20, док. бр. 71.

[122] Зборник, том 1/5, док. бр. 2.

[123] Зборник, том 1/4, док. бр. 48 и 1/5 док. бр. 25.

тавој Србији. На овој територији било је крајем 1942. годиие 450 партизана, што је била врло велика снага за успешнији развој народноослободилачке борбе и брзо прерастање одреда у бригаде. Непостојање везе са Главним штабом Србије успоравало је развој партизанских одреда. Можда би та помоћ била већа да су у Главном штабу Србије боље схватили улогу, могућности и значај партизанских одреда у југоисточној Србији. Један од разлога што је та непосредна помоћ од Главног штаба Србије изостала може се објаснити и тиме што је командант Главног штаба Србије сматрао да западна Србија „има стратегијски значај" за бржи развој народноослободилачке борбе и да баш тој територији треба посветити пуну пажњу, а да југоисточна Србија, с обзиром на важност комуникације за окупатора и на утицај НОП-а на развој револуционарне борбе у Бугарској, окупатор неће дозволити разво-ј НОБ-а у овом делу, те према томе, по мишљењу команданта, југоисточној Србији не треба посвећивати ону пажњу коју је према развоју НОП-а тада имала. Овај став је командант Главног штаба Србије заступао од августа па све до краја 1942. када га прихвата и ПК Србије, сматрајући да ће „Шумадија бити жижа устанка у Србији". [123a]

Због таквог става руководства НОП у Србији (ПК и Главни штаб) запостављен је развој НОП у југоисточној Србији, Због тога, а и што је Главни штаб био удаљен (командант Гл. штаба) од југоисточне Србије, НОБ у овом делу није добила онај замах који је према евојој снази и решености бораца и народа могла имати. И не само то. О штабовима ових партизанских одреда даване су у окружним комитетима, у ПК и Гл. штабу и негатцвне оцене, а оне су биле резултат недовољног познавања ствари. На основу информација које су дате у Покрајинском комитету КПЈ Србије члану Врховног штаба Светозару Вукмановићу Темпу приликом проласка кроз Београд 1943. године речено је, да су тамошњи одреди неактивни, да ее не желе

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

борити, да не би навукли непријатеља на себе, па чак да „одреди не примају нове партизане због немања хране".[124]

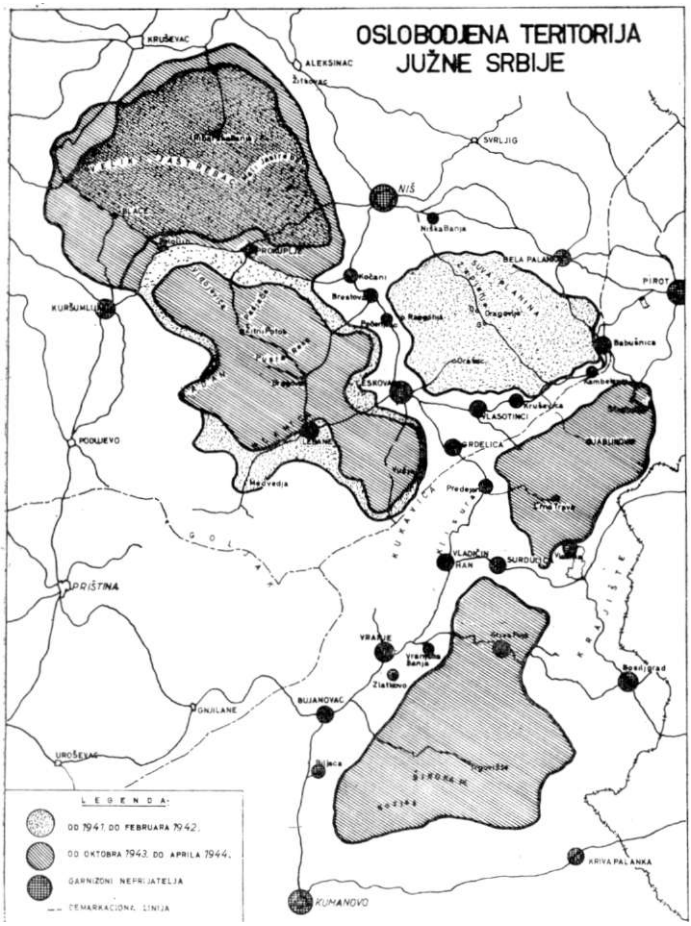

[124] Зборник, том 1/5, док. бр. 2 и 12 и Револуција која тече — мемоари С. Вукмановића Темпа, Београд, 1970. кн>. I, стр. 300—301—305 у даљем: Мемоари Темпа. У којима пише:... „Али сви ти одреди и групе су у ствари животарили: нијесу водили

Када је члан Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозар Вукмановић Темио пролазио и кратко време се задржао у југоисточној Србији, оценио је да има услова за формирање бригаде, инсистирао је на „нападу и офанзиви". Ова директива члана Врховног штаба покренула је још јаче и шире акције које су убрзале развој НОП-а и створиле услове за формирање бригаде.

Због слабих веза са Главним штабом Србије, одноно командантом и политичким комесаром који су представљали Главни штаб, сталне везе са одредима југоисточне Србије и после проласка Темпа није било па су се и даље давале негативне оцене о одредима и њиховим дејствима. У једном извештају од 20. маја 1943. пише: „Наше јединице нису борбене јединице. Не воде акције". А у истом извештају говори се о крупним борбама одреда које води са великим успесима, чак се цитирају и изјаве непријатељских официра: „Један бугарски официр је изјавио у Прокупљу: Они су нападали као звериње". Недићевци кажу: „Они су као птице долетали са разних страна, а ми ниомо знали ко нас бије." Народ велича наше јуначке партизане. Овакви контрадикторни извештаји који су слати ПК и Главном штабу нису обезбеђивали правилно руковођење у решавању проблема и пружању помоћи одредима у југоисточној Србији.[1'23]

Без обзира на све овакве оцене, одреди су у почетку 1943. године били способни за много веће акције, за решавање крупних проблема, стварање бригада и нових слободних територија. Темпо је у пролаоку формирао на Кукавици од Кукавичког, Јабланичког и Јастребачког одреда Први јужноморавски одред од три батаљона.[128] Овом одлуком је оживотворио замисао Врховног штаба која је дата у директиви од 8. јануара 1942. Том директивом је предвиђено формирање оперативног руководства у рејону између Западне и Јужне

окршаје, да не би изазвали реакцију окупатора и четника; нијесу примали нове борце из градова и из села јер и овако нијесу могли да прехране ни постојеће борце".

[125] Зборник, том 1/5, док. бр. 55 и 1/5 док. 12.

[123а] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

Мораве и Кооова.[127] Одмах после формирања ових одреда, иако је имао на окупу свега два батаљона, Темпо је имао прилике да упозна снагу и борбеноет партизана југоисточне Србије када су разбили напад преко 1.000 недићеваца на Кукавицу. Истовремено Темпо је упознао снаге непријатеља на овој територији и у вези с тим дао конкретне задатке Првом јужноморавском одреду.

После формирања Првот јужноморавског одреда Темпо је 20. фебруара 1943. прешао преко демаркационе линије на територију Црне Траве. Од одреда који је требало назвати Врањски, Темпо формира у селу Стрешковцу — Новом Селу, Други јужноморавеки одред од три батаљона (који су >онда били још чете). Батаљонима је одредио територије дејства.[128]

После састанка са партијским руководиоцима, Темпо је одредио Другом јужноморавском одреду ове задатке:

2. „Врањски одред да овлада тереном с десне стране Јужне Мораве, те да политички и војнички продире у два правца: а) према Прешеву и Кривој Паланци, ликвидирајући прво политички, а онда и војнички Дражину базу на Козјаку и повезујући ее са Гшиланским и Кумановеким одредом, б) у правцу Ниша и Пирота, ликвидирајући Дражину и Недићеву базу Власотинце) терен око Власотинца и Суве планине и повезујући се са Нишавским одредом".

У овом пиому ПК Србије Темпо даје елабу оцену *о* стању на терену одреда на десној обали: ,, . . . Стање у одреду је јако слабо. Одред у ствари не постоји као организован одред. Постоје само двије чете које самостално дјелују, без заједничке команде." Сутрадан 21. II 1943. Темпо допуњује своје оцене па каже:

„Одржао сам састанак са парт. руководиоцима и претресао стање Партије на овом терену. У том погледу, као и у потледу војног и политичког руководећег кадра, стање је очајно. *А одред постаје масован. За*

[127] Зборник, том 11/2, док. бр. 93 Н/8 док. бр. 69.

[128] Зборник, том П/8, док. бр. 69. том I, књ. 5. док. 51 и 57. том I, књ. 20. док. 142.

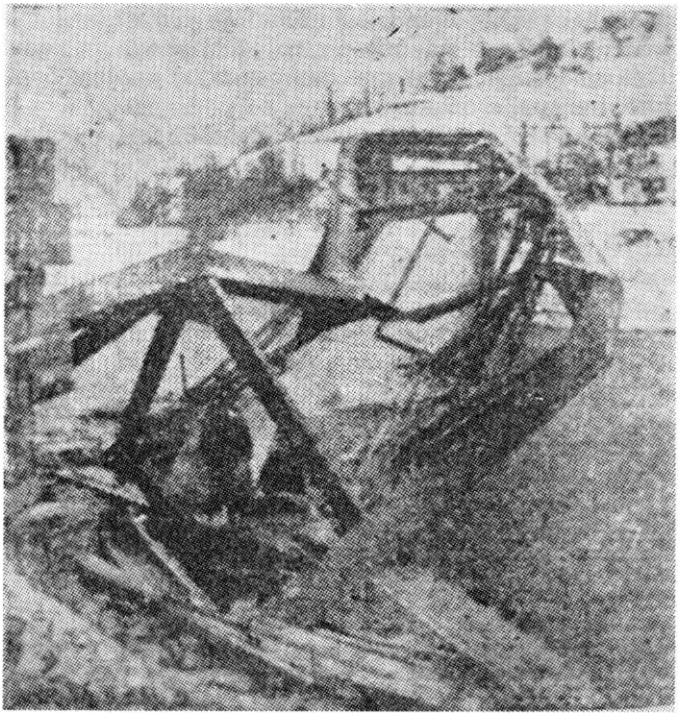

Мост је порушио Врањски одред 14/15. I 1943.

ова три дана одред се повећао на преко 120 бораца (подвукао Ж. *Н.)* Прилив је све већи. Људство је сирово, а руководећег кадра нема."[129]

129 До тада су у Врањском одреду били: командант Живојин Николић Брка, пол. комесар Александар Стојановић Санда, Ратко Вузија, тешко рањен 3. II 1943., умро 18. III 1943., заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован, ранији пол. комесар Бабичког одреда, и омладински руководилац одреда Душан Девецић Жика. К Јмандири чета: Мирко Сотировић Сотир, Милош Диманић Милорад; политички комесари чета: Бранко Павловић и Драгомир Николић Аца, Живко Коцић, Ђура Златковић, Драгољуб Петковић, Ива Цекић, Драгољуб Јовић и др. Углавном је овај кадар са осталим допринео стварању бригада и 22. дивизије. (Зборник, том 1/20, док. бр. 76 и Н/8, док. бр. 69).

После овакве оцене нормално је очекивати слабе резултате, али према оном што Је до тада и касније овај одред (јер је само променио назив) својом борбом учинио, негираће овакву оцену.

Дејства Другог јужноморавског одреда у 1943. години

Почетком 1943. године, активност партизанског одреда на територији Црне Траве и Лужнице од кога је формиран Други јужноморавски, била је офанзивног карактера. Формирањем новог одреда, са новим штабом, та офанзивност се нродужила и доласком самог политичког комеоара 5. марта. После реорганизације у вези оа одлуком Темпа, Друш јужноморавски одред напао је рудник Јерму 6. марта, а већ 17. марта један батаљон (чета) овог одреда порушио је железнички мост на прузи Ниш — Скопље код Прибоја (Врање). Овим нападима Други јужноморавски одред нанео је окупатору велике штете, а нарочито рушењем моста.[130]

130 после напада на Момин камен у Грделичкој клисури, окупатор је предузео репресалије, о којима Темпо у свом извештају од 21. II 1943. говори; у селима Ружињу, Гузевљу, Јастрепцу, Мртвици и др. стрељао је око 200 сељака. Након напада на Црну Траву 1. II 1943. и борбе у Млачишту, окупатор такође стреља невине људе. Из Млачишта одводи у Владичин Хан око 20 људи које саслушава Асен Богданов обласни полицијски начелник из Скопља. Ове људе стрељао је потпуковник Александар Апостолов. Такође због тих наших напада и борби, из Скопља је у Владичин Хан дошао шеф агената тајне полиције Костадин Балкански који је са полицијом 7. II 1943. вршио злочине над народом у рејону Грделичке клисуре и Сурдулице. После рушења моста 17. марта 1943. код Прибоја, окупатор предузима репресалије и са војницима из 52. пешадијског пука из Врања. Тада је у селу Козарици код Сурдулице затворио породицу Ристић од 11 чланова у кућу и са говедима и овцама запалио. У селима Богошеви, Јелашници, Сувојници, Масурици стрељан је велики број људи, као и на левој обали у Прибоју, Стаблу, Репишту, Зебинцу. Само на Јеловој глави код Владичиног Хана стрељано је између 20. и 25. марта 1943. преко 200 људи, а око Предејана преко 100. Овде је поручник Александар Стојанов вршио страшне злочине. Он је септембра 1943. силовао а после стрељао Љубицу, мајку Јована Стаменковића, руководиоца у одреду, као и њене кћерке Веру и Раду. У току фебруара и марта 1943. попаљено је преко 1000

Непријатељ одговара противмерама и полицијским одредима формираним специјално за борбу против партизана, поседа важне пунктове на територији Црне Траве и Лужнице (села Црвени Брег, Добро Поље, Црну Траву, Дарковце, Црвену Јабуку, Калну, Добровиш, Стрелац).

Притешњен непријатељем, одред продужава нападе и 17. априла напада непријатељско упориште Црвени Брег, а 25. априла Црну Траву. Због тога непријатељ предузима акције против одреда ангажујући јединице из Пирота, Софије, Владичиног Хана и Врања. У борбама код Преслапа 26. априла, погинуо је командант Ратко Павловић Ћићко. Уз то непријатељ предузима репресалије, стреља и пали по Црној Трави, Дарковцу и другим селима, уз истовремену интернацију

кућа. ОК Врање је у вези са тим зверствима упутио тих дана летак народу у коме га бодри и позива да не поклекне пред дивљаштвом окупатора: ... „Планинама и пољима разлеже се лелек мајки, жена, сестара и деце. Бугарски бандити опљачкаше и црно испод ноката. Преко свега силују девојке и невесте. Зверствима су превазишли и сами себе из 1917. године. Надмашили су зверства, која су тада починили по Јабланици и Топлици. „Дубока долина" код Сурдулице где је стрељано четрдесет учитеља, свештеника и других (преко 3000) 1917. — замењена је са... дубоких долина: Преке Воде, „Марково" „Кале" код Врања, Стубал Деићеве код Црне Траве, Граово и др. Цела Грделичка клисура постала је велика „Дубока долина".

Одмазде и зверства у фебруару, марту, априлу и мају 1943. године захватиле су и Лужницу у чијем је рејону рудник Ракита, села Црвена Јабука, Раков Дол, Радињци, Масуровци, Добровиш и др. Многи људи су пострељани, велики број интерниран и куће попаљене. И Дарковац, Брод и Црна Трава стењали су под злочинима. На територији Лужнице — највећи крволок је био поручник Стојанов из граничне чете Луберђе. Овим одмаздама до 24. априла 1943. руководио је пуковник Константин Х. Атанасов, а од 28. априла потпуковник Петар Димитров из 1. софијске дивизије.

Документација Државне комисије за утврђивање злочина окупатора, Архив ВИИ, к. 3, рег. бр. 15—5—1 и 2/3—157; Јужна Србија, страна 288—292; изјаве Асена Богданова и К. Балканског (Архив националног института Скопље — фото-копије код аутора; Годишњи извештај Државне сигурности у Скопљу за 1943. годину, Архив Секретаријата унутрашњих послова Србије, предмет бр. 3298 и Зла времена, страна 243—253). Зборник, том 1/5, док. бр. 56, 59 и 1/20, док. бр. 82.

мушког становништва. Ради застрашивања, окупатор у априлу спаљује читаво село Доње Гаре од 150 кућа, одводи у интернацију око 1.700 људи, а претходно стреља седморицу. Окупатор из Доброг Поља у мају 1943. одводи у заробљеништво, односно интернацију 280 људи само из овог села.

Све ово није деморалисало народ и борце Другог јужноморавеког одреда. Крајем маја штаб одреда доноси одлуку да са три батаљона пређе преко Стрешера и Бесне кобиле и продре у слив Пчиње. Циљ је био да се створи нова слободна територија и прошири НОП на територију Врања.[т] После двадесетодневних успешних борби са бугарском полицијом, штаб се враћа у Црну Траву, а на терену Козјак—Бесна Кобила — остају 1. и 3. батаљон. Они су акцијама на Св. Илију, у Трговишту, Радовници, Ђерману, Дугој Луци и др. у сливу Пчиње у току јуна и јула 1943. створили нову слободну територију, на којој је ликвидирана окупаторска власт. Поред тога, 3. батаљон је пренео нападе на пругу и руднике Трнаву и Острвицу на Карадагу. У току ових акција, командант Првог батаљона Мирко Сотировић Сотир погинуо је, па су ова два батаљона спојена у један — Други батаљон Другог јужноморавског одреда. Тиме је промењен број батаљона: 1. је у Лужици; 3. у Црној Трави, а 2. у Пчињи.

Продор на југ — у рејон Пчиње — Козјака у јуну и јулу још више је угрозио комуникацију Ниш — Скопље.

У овом периоду немачка Врховна команда оцењује да ће савезници једновремено прећи у напад на тврђаву „Европу" са острва из Енглеске и преко Средоземља и да ће Црвена армија такође прећи у офанзивна дејства на источном фронту. При таквој процени Хитлер оматра да ће главни удар савезника бити преко Пелолонеза и Грчке. Солун ће у одбрани играти поред острвља, главну улогу. У вези са оваквом проценом, немачка Врховна команда концентрише своје дивизије према прибрежним обалама у Грчкој, повла-

[131] Зборник, том 1/5, док. бр. 75 1/20, док. бр. 97 — Извештаји штаба II јужноморавског одреда.

чећи дивизије и из Црне Горе. Једну дивизију концентрише око Београда, а касније је пребацује у Грчку. Поред тога, на Балкан (у ЈугославиЈу) доводи нове дивизије.

Пошто није имао довољно снага за извршавање свих задатака које је захтевало балканско ратиште, Хитлер тражи од бугарске владе једну дивизију за окупацију Србије (сем Београда и Бора), ради смене немачке дивизије која је предвиђена за Грчку. Други захтев немачке Врховне команде био је ,,да буду осигурани путеви и линије за снабдевање, које пролазе делимично преко места, окупираних од бугарске војске, а *делимично кроз места која су угрожена покушајима саботаже . .."* (подвукао Н. Ж.). По мишљењу Немаца, опасност од партизанских дејстава је велика, а поготову када почну операције савезника у Средоземљу. На састанку је генерал Бутлер рекао: ,,По нашем мишљењу, опасност од комуниста је већа. Они су малобројнији, али су снабдевени и храбри (борбенији). На жалост, приликом наших последњих операција за рашчишћавање, многи од шихових вођа су успели да се извуку из окружења и могу се очекивати са те стране нове опаности и нове операције".[132]

Бугарски министар војске генерал Михов одговорио је на ове захтеве Немаца позитивно, дао још једну дивизију за окупацију Србије и обећао да ће обезбедити сигурност комуникација и линија за снабдевање. На те ставове Михова ,,као најискренијег сарадника Немаца ..." и шегово обећање, генерал Бутлер је нарочито истакао обећање за комуникације: „Са задовољством примам к знању да ће путеви за снабдевање војске на Балкану бити осигурани".

Михов није одлагао своје обећање; он је већ јула 1943. организовао нападе на нашу слободну терито-

[132] На преговорима који су одржани 18. и 19. јуна 1943. године са немачке странз били су генерал Ви11е и Ви11ег, а са бугарске генерал Михов Лукаш и Јанчулов. На вечери непосредно после састанка на коме је постигнут потпун договор, били су и Кајтел и Јодл — на састанку је уговорено побољшање наоружања бугарске армије. (Записник са састанка, Архив ВИИ к. 1, рег. бр. 2/7).

ријy у Црној Трави и Лужници. Па пошто ее у времеиу преговора створила још једна слободна територија (Пчиша -— Козјак), министар бугарске владе морао је да организује још једну офанзиву, „Јулску", и на овој територији.

Јулска офанзива на Црну Траву — Лужницу почела је 20. јула 1943. Према испољеним дејствима, план овог напада био је да се онаге партизана са правца Бабушнице, Дешчаног кладенца, Стрезимировца и Власине набаце према реци Власини и Јужној Морави и у том делу униште. У овој офанзиви употребљавана је извиђачка авијација ради праћења покрета јединица Другог јужноморавског одреда.[133]

Офанзива на тере1ну Пчиња — Козјак такође је изведена јула 1943 (од 27. до 31). Дејства непријатеља у овој офанзиви била су слична овим у Црној Трави. Са линије Чупино Брдо — Ђерман — Козјак и Рујен бугарске окупаторске јединице су наступале према Пчињи и Јужној Морави, тежећи да у том рејону захвате Други батаљон Другог јужноморавског одреда и да га униште.

У овим нападима непријатељ је ангажовао јаке снаге које су у периоду борбеног дејетва вршиле и велике злочине. Без обзира на такве мере, окупатору није пошло за руком да нашу и најмашу јединицу уништи. На територији Лужнице и Црне Траве непријатељ је хватао мушкарце од 16 до 60 година и одводио у интернацију.[134]

[133] О првој јулској офанзиви нема тачних података о снагама, али према извештају штаба одреда биле су врло јаке. (Зборник, том 1/20, док. бр. 97, Зла времена, стр. 274.

[134] У офанзиви (јулској) званој „Акција Козјак", учествовале су снаге 14. пешадијске дивизије; по један ојачани батаљон из 53. и 52. пеш. пука, 14. војнополицијски батаљон, једна ојачача чета (око 300 војника) из 13. пешадијског пука из Ћустендила, једна ојачана чета из 52. пешадијског пука и ојачани дивизион из коњичке бригаде из Скопља. (Архив ВИИ к. 3, рег. бр. 1/3-1 бугарски фонд, Зборник 1/20, док. бр. 97). У овим офанзивама непријатељ је стрељао и убијао невине људе. Ово се нарочито испољило у Лужници, Црној Трави и Грделичкој клисури (Владичин Хан — Сурдулица). Терор од

Формирање Кумановског (Македонског) и Трнског (Бугарског) ПО и Косовског батаљона на територији Другог јужноморавског партизанског одреда,[X85]

Стварањем слободних територија у Црној Трави и Лужници створени су услови за прихват партизана из Бугарске. Ова територија удаљена је од Софије свега око 80 километара, а налази се на самој граници Бугареке и Југославије.

Стварањем слободне територије Бесна кобила — Козјак, створени су и услови за прихватање бораца из Македоније — Куманова, Скопља, Криве Паланке, Кратова и других места.

Крајем јуна дошла је прва група партизана из Куманова коју је упутио Карпош, уз помоћ партијске организације из Куманова. Друга група дошла је на Ђерман са Карпошем јула 1943. а трећа 17. августа на Кочури. Двадесетог августа формиран је код села Сливнице изнад Врањске Бање Кумановски партизански одред (Македонски), под командом Кристијана Тодоровића Карпоша. Дотле су борци Кумановског одреда стекли у саставу Другог јужноморавског искуства која су им касније била драгоцена у борбама са окупатором. Овај одред, наслањајући се на Други батаљон Другог јужноморавског одреда и самостално дејству-

јануара до јула 1943. не престаје, побијен је велики број људи, а и масовно интернирано. Циљ свега тога био је да се обезбеди Немцима несметано коришћење путева и линија за снабдевање (Зла времена, стр. 274, Зборник 1/20, док. бр. 97 и фонд Државне комисије за ратне злочине, Архив ВИИ, к. 3 рег. бр. 14—5—1) Најтежи ударац НОП — окупатор је нанео провалом у Сурдулици када је јула 1943. похапшено око 30 омладинаца од којих је 16 на најзверскији начин стрељано. Међу њима су стрељани чланови Партије и скојевски руководиоци: Батић Божидар, Јовић Живојин, Миленковић Градимир и Стевановић Добривоје Хаиле.

[135] Темпо је приликом формирања Другог јужноморавског одреда поставио задатак да се створе услови за формирање Кумановског и за помоћ бугарском НОП-у, Зборник, том 1/5, бр. 56 и 102 и мемоари Светозар Вукмановић Темпо „Револуција која тече", књ. I, стр. 306.

Штаб батаљона „Јордан Николов" Кумановског ПО одреда почетком 1944. године

јући, брзо нараста, па је већ крајем 1943. формиран као батаљон „Јордан Николов", јачине 140 бораца.[13]"

Бугарски Трнски одред формиран је почетком септембра 1943. у Кални. Командант одреда постао је Славче Трнски, члан Обласног комитета софијске области КП Бугарске. Он се повезао са народноослободилачким похретом Југославије у Црној Трави још новембра 1942. Начелник штаба постао је Денчо Ћуров Знепољски који је у Други јужноморавски одред дошао марта 1943. и био комесар чете. Заменик команданта био је Кирил Марков Златан који је у Јастребачки одред дошао 1942., а у Другом јужноморавском био је 1943. године командир чете. Политички комесар је постао Делчо Савов Гоша. Борци овог одреда СУ У ЈУЛУ и августу са Првим батаљоном Другог јуж-

[136] Зборник, том УН/2, дог. бр. 54, 55, 67, 96, 97 и 98.

номоравског одреда ишли заједно у акције. Приликом формирања одреда дата су два пушкомитраљеза и друно неопходно наоружање. Децембра 1943. Трнски партизанокм одред имао је 50 бораца, а у дотадањим борбама изгубио је 12 бораца. Село Кална на слободној територији Црне Траве и Лужнице претворено је у базу бугарских партизана. Ради успешнијег руковођења НОБ Бугара, у село је дошао децембра 1943. Влада Тричков, командант софијске оперативне зоне, са Здравком Георгијевим. У мају 1944. формиране су у Кални Прва и Друга софијска бригада, а у септембру и Прва софијска дивизија.[137]

Други јужноморавски одред је потпуно извршио директиву Врховног штаба, створивши услове за овакав развој народноослободилачког покрета у Србији и НОП Бугарске и Македоније. На овој територији формиран је крајем новембра 1943. и Косовски батаљон од бораца Косовара који су дошли преко Јабланице и преко Шар-планине и Карадага. Он је дејствовао са Другим јужноморавским одредом све до формирања бригада на овој територији. Као Косовски одред садејствовао је Трећој македонској бригади марта и априла 1944. године, а у мају је у Црној Трави формирана Косовска бригада.[138]

[137] Зборник, том 1/5, док. 66 и 102; књ. „Неотдавна" — 1942—1943—1944. Славчо Трт.нски, Бьлгарски писател — Софил 1965, стр. 95, 136 и 563—586 (у даљем „Неотдавна", стр...) и књига „В Бои последен", Кирил Марков—Златан, издателство на бьлгарската комунистическа партин, Софин 1966, стр. 165 и 335 и „Зла времена" стр. 281—282.

[138] 22. X 1943. год. у Црну Траву стиже једна група Косовара, а друга такође стиже преко Шаре и Карадага. Јачина Косовара почетком новембра 1943. у Црној Трави је 25 бораца. Средином новембра 1943. на Козјак стиже још једна група Косовара. Од обе групе 20. XI 1943. формира се Косовски батаљон на Козјаку. Командант батаљона Гојко Ћетковић Огњан, заменик команданта Миле Банић Црни, пол. комесар Петар Денда, заменик пол. комесара Мираш Јовановић. Од 1. и 2. косовског батаљона 25. III 1944. у Вишевцу, формиран је Косовски партизански одред, јачине 234 борца. Командант одреда Милан Зејчар Обрен, политички комесар Саша Јаворина, заменик команданта Мирко Перовић и заменик пол. ком. Миле Банић (Зборник, том 1/19, док. бр. 61, 71; 1/20 док. бр. 140 и УП/2 док. бр. 89, 90, 100 и УП/3 док. бр. 53).

Формирање ударних батаљона

Кад је ггролазио преко територије јужноморавских одреда фебруара 1943. Темпо је, сагледавајући снагу НОП, борбеност партизанских одреда и услове за развој, оценио да се у јужноморавском сливу могу ускоро формирати и прве партизанске бригаде, о чему обавештава ПК Србије.

На десној обали Јужне Мораве, иако је окупатор у току јула 1943. предузимао врло замашне и добро организоване офанзиве да би ликвидирао Други јужноморавски одред, ипак долази до нарастања одреда, те се из његовог састава формирају ударни батаљони од најбољег људства. Формирањем ударног батаљона на терену Лужнице, Црне Траве, Пчиње и Козјака створена је борбена група којом је одред могао да дејствује по потреби не везујући се за терен, као што су то чинили остали батаљони. Убрзо се показало колико је ударна моћ Другог јужноморавског одреда појачана. Са 2. батаљоном тог одреда, Ударни батаљон је проте-

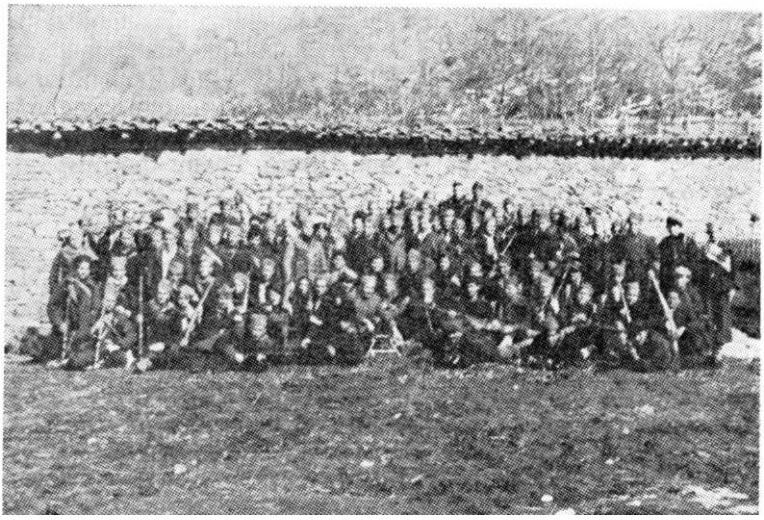

Ударни батаљон Другог јужноморавског одреда

рао полицијски одред „Бирман" из Трговишта и Кленике и на тај начин поново очистио слободну територију од окупаторских снага.[139]

Почетком октобра, Ударни батаљон преноси дејства на територију Црне Траве и Лужнице. Окупатор који је на терену Пчиње осетио ударац по својим упориштима, добивши обавештеше да је ударни батаљон дошао у овај рејон после једног нашег демонстративног напада на зшориште Деићева махала, села Брод напушта сва раније поседнута упоришта (Деичево, Добро Поље, Црквену Махалу, Чуку (Црна Трава), Добровиш и Стрелац (Градиште) и повлачи се на подручје Трна и Пирота. Са оваквом ситуацијом непријатељ се није мирио, па је у октобру 1943. предузео врло интензивне свакодневне нападе. После акције 1. батаљона (Лужнички) Другог јужноморавског одреда на Љубераћу 10. октобра 1943., непријатељ прелази у напад са 4000 војника и полицајаца под командом Коче Стојанова, команданта 1. Софијске дивизије да би опколио и уништио ударни и 1. батаљон у рејону Стола—Стрелца—Радишинца—Црвене Јабуке—Радосина и Лесковице. Ударни и 1. батаљон који су се налазили у продору према Пироту 13. октобра 1943. из Студене стигли су у село Стол и на тај начин упали у непријатељски обруч. Следећег дана батаљони су прихватили борбу

139 Почетком 1943. год., за борбу против Другог јужноморавског партизанског одреда на врањском терену формирана су 3 специјална полицијска одреда, јачине 70—80 људи. Поред њих, шеф Гестапоа у Софији пуковник др Делиуса формирао је специјални одред „Бирман", састава 30 „власоваца" и 30 Албанаца-плаћеника. Овај одред је по потреби ојачаван полицијом Скопске области. Он је имао задатак само борбу против партизана у рејону Врањг и Црне Траве и обезбеђење рудника. Овај одред је 15. IX 1943. нападнут у Трговишту и 19. IX 1943. у с. Кленике. Тада је одред „Бирман" био јачине 150 полицајаца (Зборник, том 1/5 док. бр. 102 и Зборник, том УИ/З док. бр. 119).

Поред ових формиране су и „контрачете" од плаћеника мештана за борбу против НОП. Једна таква формирана је у Прешеву под командом Јагоша Јашовића и Алије Прешева а друга у рејону Куманова под командом Суне. Ове чете су употребљаване углавном против јединица 2. јужноморавског и Кумановског одреда.

Чеда Стајић Плави, члан ОК КПЈ за Врање, погинуо 1943

Александар Стојановић Вузија Ратко, политички комесар Врањског ПО, подлегао ранама 18. III 1943. године

на Таламбасу. У пробоју из обруча, Ударни батаљон је преко Радосина водио борбу у махали Дејанци. У селу Радосину, у току пробоја погинуо је заменик команданта одреда Синадин Миленовић. Први батаљон се лако пробио преко села Раков Дол и избио на Тумпу, те је помогао извлачењу Ударног батаљона.[140] Овог дана 14. X 1943. окупатор је у селима Лужнице извршио масакр над становништвом, а 25. октобра, поред нових стрељања људи из села Раков Дол, Радосин, Стрелац, Црвена Јабука, Кална и Јабуковика, интернирао је мушкарце изнад 16 година.[141]

[140] Зборник, том 1/7, док. бр. 11, „Зла времена" стр. 292—302.

[141] У селу Столу стрељано је 46 и 22 рањена који су побегли са стрелишта. У селима ЈБуберању, Радињинцу, Стрелцу, Масуровцу и Кијевцу стрељанг истог дана (14.X 1943) још 34 сељака. Попаљено преко 300 зграда. Озим јединицама је ко-

Ратко Павловић Ћићко, командант 2. јужноморавског ПО од 18. III 1943. год. Погинуо 25. IV 1943. Народни херој

Милорад Диманић Милош, начелник штаба 5. јужноморавске бригаде. Погинуо 21. V 1944. на Плани (Црна Трава). Народни херој

Окупатор предузима *и* нападе на слободну територију Пчиша — Козјак, тежећи да преузме иницијативу. Други батаљон Другог јужноморавоког одреда води борбу 18. и 19. октобра 1943. на Средњем Делу и Грамади, одбацујући непријатеља према Врању. Прва чета 2. батаљона прихватила је 22. X борбу са бугарском војском и полицијом код Несврте и потисла према J. Морави, али је у тој борби погинуо командир чете

мандовао командант генерал Кочо Стојанов, а стрељање вршили: Горчилов, Калинков, Стојанов Љубен, Диков, Костов, Апостолов, Динев, Караиванов и многи други. У својој књизи, Славчо Трнски о овим неделима окупатора пише:

„После овог ужасног терора, фашисти су очекивали да ће народ да клекне и престане да се бори. То се није десило. Суровост која је однела многим домаћинствима храниоце, а и извор живота, изазвала је још већу борбеност код људи у подршци партизанске борбе. Сада их ништа више није везало за села". („Неотдавно" стр. 314 и 315).

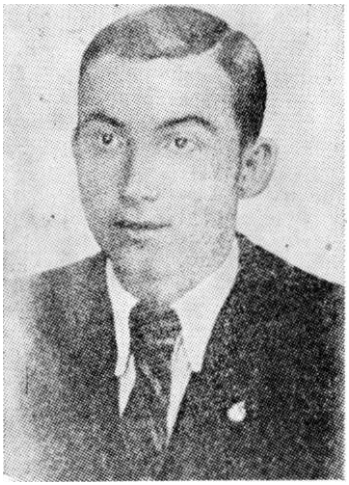

Мирко Сотировић Сотир, командант 1. батаљона 2. јужноморавског ПО, погинуо јула 1943. год. Народни херој

Синадин МиленовиН, заменик команданта 2. јужноморавског одреда, погинуо 13. X 1943. год. Народни херој

Томислав Ивановић Пера, командир чете 2. батаљона 2. јужноморавског ПО, погинуо 22. X 1943. год. Народни херој

Тома Ивановић — Пера Мачкатовац.[142] Други батаљон напада 26. октобра бугарску такозвану ловну роту (специјалну чету) у манастиру „Прохор Пчињски" и наноси јој тенгке губитке.[143]

Партијско и војно-политичко саветовање у Црној Трави крајем октобра и почетком новембра 1943.

Захваљујући масовном развоју народноослободилачке борбе у југоисточној Србији у другој половини 1943. шдине, почело је брже формирање војних јединица. Одреди, иако са великим бројем батаљона, пошто су били разбацави по целој територији, нису могли да представљају јаку ударну онагу, као што су то биле бригаде. Тада је ситуација захтевала неодложно формирање бригада. У то време, из ПК Србије долази секретар Благоје Нешковић и 11. октобра 1943., од ударних батаљона Првог јужвоморавског одреда формира Прву јужноморавску бригаду,[144] на левој обали Јужне Мораве, која одмах ступа у акцију.

[142] Погибијом Томе Ивановића — Пере Мачкатовца нанети су НОБ на десној обали Јужне Мораве најтежи губици у октобру 1943. Поред заменика команданта одреда, погинуо је и члан ОК Врање и секретар месног комитета Врање Душан Т. Стаменковић Браче. Успеси Другог јужноморавског одреда на десној обали Ј. Мораве у 1943. години постигнути су уз велике жртве. У јануару је погинуо на Момин-камену командир вода Бојан Милушев Бенковски (бугарски војник), фебруара 1943. тешко рањен Александар Стојановић Санда Вузија — Ратко политички комесар одреда од децембра 1942, умро марта 1943.; у априлу је погинуо командант одреда Ратко Павловић Ћићко, а јула 1943. Мирко Сотировић Сотир, командант 1. батаљона Другог јужноморавског одреда; у јулу је погинуо Чеда Стајић Плави, члан ОК Врање. Ове огромне жртве НОП на десној обали Јужне Мораве, као и огроман допринос народа овог краја нису били узалудни. Други јужноморавски одред је крајем октобра постао таква снага да је гарантовао успех у даљој борби (Зборник 1/7 док. бр. 11 и УП/2 док. бр. 119).

[143] Зборник, том 1/7, док. бр. 11. Овом приликом убијено је 9 бугарских војника, а 2. батаљон је имао 3 погинула борца.

[144] Зборник, том 1/5, док. бр. 104 (Наредба Главног штаба Србије).

Крајем октобра 1943. Благоје Нешковић долази на деону обалу Јужне Мораве код Окружног комитета Врање и Другог јужноморавског одреда. Тада организује партијско саветовање, на коме је учествовало око 40 комуниста.[145]

После тог саветовања одржано је и војнополитичко, на коме су учествовали чланови штаба Другог јужноморавског одреда и руководиоци са Косова који су дошли ва ову територију. У штабу .одреда извршена је измена. На место погинулог Синадина Миленовића, за заменика команданта одреда, постављен је Ђура Златковић Милић, командант 1. батаљова, а за замевика политичког комесара одреда Ђура Цекић Ива. Поред тога, одред је реорганизован. Формиран је нов ударни батаљон поред три „теренска" (1, 2. и 3.). Ударни батаљон који је формиран августа 1943. улази у састав Друге јужнаморавске бригаде.

У време саветоваша стигао је захтев од Светозара Вукмановића Темпа да се припреме дејства на Карадаг ради успостављања веза између слабадних територија Козјак и Шар-планине. Сугерисао је да се формира оперативни штаб који ће имати под својом командом неке јединице из Другог јужнаморавског и Кумановског одреда и јединице које су приспеле са Косова. Главни задатак овог штаба и јединица којим он командује је ликвидација четника на Козјаку и продор на Карадаг и Скопску црну гору које треба претворити у базу за развој НОП на Касову.[146]

Све је то убрзавало формирање бригаде на десној обали, тим пре што је снага било довољно. Поред тога, ова територија одвојена је од јединица демаркацианом линијам и изложена снажним и сталним ударима окупатора чије се трупе налазе у оближшим гарнизонима (Пироту, Трну, Брезнику, Предејану, Владичином Хану, Сурдулици, Врању, Куманаву, Бујанавцу, Кривој

[145] Овом приликом именован је нов Окружни комитег КПЈ за Врање: Антуновић Риста Баја (секретар), Душан Пуђа Саво, Васо Смајевић, Душан Девецић Жика, Драгомир Николић Аца, Славољуб Петровић Ђера и Александар Синадиновић.

[146] Зборник, том 1/5, док. бр. 117.

Паланци, Скопљу, Ђ.устендилу) иојима су руководили штабови Прве (Софија) и Пете (Скопље) армије.

Предлог штаба Другот јужноморавског одреда да се формира бригада на десној обали J. Мораве, секретар ПК Благоје Нешковић МихаЈло није усвојио, јер по свој прилици није довољно схватио стварно стање на десној обали, па и Окружни комитет за Врање није подржао овај предлог.

Међутим, ситуација у току зиме показала је колико је штаб одреда био у праву када је захтевао да се почетком новембра 1943. формира бригада од онага Другог јужноморавског одреда. Но, ипак, одред је наставио борбу, те је Ударни батаљон упућен у рејон Козјака, за четом Косовара. Он ће се у том рејону спојити са Кумановоким одредам и извршавати задатке које је поетавио Темпо у свом писму.[147]

Иако је 20. новембра 1943. формиран Оперативни штаб (на Козјаку), он није са јединицама прешао на Карадаг због ситуације у којој се нашао. Енглеска војна мисија која је дошла са Шаре, одузела је много времена око чекања транспорта и тако омогућила окупатару и четницима да угрозе пријем оружја. Због тога Оперативни штаб одлази необављена посла са Ударним батаљоном и Косовским батаљоном у Црну Траву. Прадор на Карадаг остављен је за боље услове када се буду имале јаче онаге.

Од септембра 1943. Други јужнаморавски одред почиње веће ударе по прузи. Он ове акције још више убрзава у новембру и децембру.[148] Због тога, а и због нарастања снага НОВЈ на деоној обали, .окупатор почеткам децембра 1943. предузима нове нападе на слободне теритарије. Од 6. до 13. децембра 1943. напада 2. Косовски и ударни батаљон у рејону Светог Илије. После седмодневних борби, 2. ударни батаљон Другог јужнаморавског одреда и Косавски батаљон успевају да одбаце непријатеља и да му нанесу тешке губитке. Синхронизујући нападе у рејону Врања са онима код

[147] Зборииик том УП/З, док. бр. 90.

[148] Зборник, том 1/5, док. бр. 102 и 1/7 док. бр. 11. У овом периоду (новембар-децембар) извршене су успешне акције на прузи Врање — Бујановац — Владичин Хан 4 пута.

Пирота и Трна, неиријатељ унада на нашу слободну теритаријy Лужнице и напада 17. децемора 1943. 1. батаљон код Црвене Јабуке. После дводневне борбе, 1. батаљон са Трнским бугарским одредом успева да одбије нападе непријатеља и спречи му продор на слободну територију.[149]

Формирање 5. и 6. јужноморавске и 3. македонске бригаде и ликвидација четника на Козјаку

Први јужноморавски одред се тада реорганизује и формира се и Друга јужноморавска бригада у коју је ушао и батаљон Другог јужноморавског одреда, назван Црнотравски. Када 'су Прва јужноморавска и Прва шумадијска бригада пошле, по захтеву Брховног штаба, у правцу источне Босие, са њима су кренули и Благоје Нешковић и Мома Марковић, а у Србији је остао Петар Стамболић као командант Главног штаба. На југу Србије већ еу се формирале нове бригаде.[150] Доласком енглеских војних мисија 10. децембра 1943. створени су услови за пријем оружја у Црвој Трави, ноћу 19/20. XII 1943. Ов1&м приликом примљено је врло значајно наоружање (100 пушака, 8 пушкомитраљеза „зорка", 3 тешка митраљеза и 3 минобацача 81 мм). Тиме су створени услови да се новоприопело људств'0 наоружа. Услови за формирање нових бригада[151] били су повољни, јер је од бораца који су дошли у току новембра и децембра 1943, на територији Врања формиран још један (4) батаљон[152] који је оа 2. батаљоном имао велику територију — од Варденака — Бесне Кобиле — Чутиног Брда — Козјака, Рујена, Прешева и Сурду-

[149] Зборник, том 1/7, док. бр. 11, „Зла времена" стр. 318 и 319. Овом приликом је окупатор стрељао у Црвеној Јабуци и палио куће тако да су 33 домаћинства остала без крова над главом и хране.

[150] Зборник, том 1/7, док. бр. 11.

[151] Зборник, том 1/20, док. бр. 118.

[152] Архив Србије, фонд ПКС бр. 148 (писмо ОК Врање).

Формирање 6. јужноморавске (8. српске) бригаде 8. III 1944. у Трговишту

лице. Овакав распоред батаљона отежавао је командовање,[153] јер се протезао (1. и 3. бат.) све до Бабине Горе, Суве планине и Лужнице.

Окупатор је брзо реаговао кад је био обавештен да се у рејону Црне Траве, из авиона, прима наоружање од савезника. Зато је у току 20. XII 1943. напао Црну Траву са 300 полицајаца из Власине и Мачкатице. Пошто је напад одбијен, он 22. децембра предузима други, и то од Власине, преко Чемерника. И овај напад је одбијен уз велике губитке. Непријатељ 24. децембра напада јачим снагама полиције и војске (око 800 војника), овог пута из Сурдулице и Власине. Борбе су трајале неколико дана. У току 25. децембра 1943. стигли су и Немци из рудника Мачкатице — њих око 60. У тим борбама учествује и народ, старији људи, жене, па чак и деца из Црне Траве, Рупља и Млачи-

[153] Архив Србије, фонд ОК Пирот, бр. 47 (писмо ОК Пирот Среском комитету Лужница).

Омладина — девојке из села Калне са заставом долазе у Јабуковку на формирање 5. јужноморавске бригаде (7. српске) 4. II 1944.

шта, који еу тиме давали велику моралну подршку 5орцима.[154]

У шестодневним борбама у Црној Трави, на Павловој грамади, Чемернику, Млачишту и Бајинцу, Ударни и 3. батаљон Другог јужноморавског одреда, са Косовским батаљоном, показали су велике борбене квалитете. Наш 1. батаљои и Трнски бугарски одред отишли су 21. децембра 1943, пошто су примили наоружање и енглеску војну миеију, на евој терен Лужнице и Калне, да би обезбедили пријем оружја.

У вези са захтевом политичког комесара Пете оперативне зоне Македоније Љупча Арсова да је опстанак Кумановског одреда на Козјаку угрожен од четника Вардарског корпуса, штаб Другог јужноморавског одреда, са Ударним батаљоном и омладинском

154 у току ових борби, према извештају штаба одреда од 15. I 1944, убијена еу 94 бугарска полицајца и војника, један немачки подофицир и један војник. Заробљено је 5 немачких, 1 бугарски војник и више полицајаца, а заплењено 2 пушкомитраљеза, 1 тешки митраљез „максим" и 10 пушака. (Зборник, том 1/7, док. бр. 11).

Лужничком четом (под командом Петронија Величковића) пошао је на терен Пчише — Свети Илија.[155]

Када је штаб одреда био на маршу, окупатор је бацањем летака најавио почетак овоје „јануарске" офанзиве на десној обали Јужне Мораве, од Пирота

155 на терену Пчиње и Козјака, капетан Кинић је још 1942. године са Оруглице створио организацију Драже Михаиловића. Иако је била на папиру, ова организација је имала пунктове на које се ослонила. Када је јуна 1943. Други јужноморавски одред продро на територију Пчиња — Козјак, на њој је била једна мала група врло пасивних четника. Појава партизана и стварање слободне територије натерала је команданта Горског штаба бр. 110 да у овај рејон упути капетана Стојана Крстића као команданта Вардарског корпуса. Он је имао да спречи развој НОП и створи јаке четничке снаге мобилизацијом својих присталица. За већи утицај у народу и ради наоружавања ногих четника, у овај рејон је доведена и енглеска војна мисија. Користећи се слободном територијом, четници су успели да обману народ и ојачају своје јединице. Са добивеним наоружањем и мобилизацијом, они су почели нападе на 2. батаљон Другог јужноморавског одреда. Прва борба са четницима билг је 15. августа 1943. у селу Нерав. Ова борба коју су партизани због слабог наоружања и без муниције морали да напусте, донела је четницима моралну снагу и материјал за обмањивање народа. Док су четници били ангажовани око запоседања Ђермана — Козјег Дола, Кумановски одред брзс је стекао афирмацију и омасовио се. Тиме је задобио утицај на Козјаку. Увидевши опасност, четници преносе тежиште на Козјак и Рујен. Мобилизацијом и обманама успевају да своје снаге повећају и формирају четири бригаде (Прешевску, Ристовачку, Жеглиговску и Кривопаланачку). Њихове бригаде су крајем 1943. године имале око 600 четника, што је била велика снага у односу на Кумановски батаљон. Са оваквом снагом четници су 1. децембра 1943. изненадили Ударни батаљон Другог јужноморавског одреда и Косовски батаљон у селу Спанчевац и потиснули га. Чим су рејон Рујена и Козјака напустила ова два батаљона, Кумановски батаљон се нашао под ударом јаких четничких снага. Оне су желеле да по сваку цену то искористе, па су 10. децембра у селу Дренак напале овој батаљон. Захваљујући храбрости, сналажљивости и хладнокрвности команданта батаљона Христијана Тодоровића Карпоша, као и храбрости бораца, четници су доживели пораз.

У извештају од 21. XII 1943. заменик политичког комесара кумановског батаљона „Јордан Николов", поред осталог, даје и овакву оцену четника:

„Дражиновци се најозбиљније постављају пред нас на овом терену. Јасно је да они хоће да нас потисну. Са њима

па све до Куманова.[156] У овој офанзиви која је почела 31. XII 1943, непријатељ је ангажовао врло јаке снаге.[157] Циљ је био да у току зиме, док је велики снег и јака хладноћа, разбије партизанске снаге и да интернацијом мушког становништва од 16 до 60 година, са читаве територије од Куманова до Пирота, онемогући обнављање НОБ у овом делу. Сам начин извођења офанзиве био је такав да је главним снагама са линије: Куманово — Крива Паланка — Босиљград — Стрезимировци — Трн — Пирот — Бабушница — Своје тежио да набаци партизанске одреде на долину Јужне Мораве и да их тамо снагама које су биле у овом рејону разбије и уништи. У периоду дејства, претресом села хватани су мушкарци и гоњени у сабирне логоре у гарнизоне у позадини јединица, које су нападале.[158]

предстоје јаке, немилосрдне борбе. Зато нам је потребно пре свега наоружање, а онда и псмоћ другова из Србије".

Штаб Другог јужноморавског одреда, схватајући ову опасност, оријентише се за садејстго са Кумановским батаљоном. У извештају од 15. јануара 1944. он пише Главном штабу Србије: ... „Нашим још јачим политичким радом у народу тога краја, ударањем по окупатору и по њима, ослободићемо народ од њихова зулума. Омогућићемо координацију нашег и Кумановског одреда, као и везу са Косметом"... (документација: изјава Асена Богданова, оригинал и архиву Националног института — Скопље, фото-копија код аутора; извештај Вардарског корпуса од 15. марта 1944., оригинал и архиву Секретаријата унутрашњих послсва Лесковац — копија код аутора; Зборник, том У11/2 док. бр. 106, 1/7, док. бр. 11, „Фебруарски поход" страна 179—188, Мемоари Темпа, страна 392—393.)

[156] У овом летку наређено је становништву да се у року од 24 часа јави у гарнизоне: Куманово, Прешево, Бујановац, Врање, Владичин Хан, Сурдулица, Предејане, Своја, Бабушница, Трн, Крива Паланка и Босиљград. Ко се у овом року не пријави сматраће се партизаном и према њему ће се поступити као према одметнику (оригинал летка код аутора).

[157] Окупатор је у овој офанзиви ангажовао 8 пешадијских батаљона, један коњички пук, по један војнополицијски ескадрон, јуришни батаљон, 10 борних кола и једну авио-извиђачку ескадрилу (Архив ВИИ, к. 3 рег. бр. 1/3 бугарски фонд). За ову офанзиву доведени су у Грделичку клисуру батаљони из софијских пукова (1 и 6). Изјаве војника бугарске националности који су били активни војници у овим батаљонима, а сада живе у Бабушничкој општини — изјаве код аутора).

158 Према непотпуним подацима, у јануарској офанзиви ухваћено је и отерано у логоре преко 11.000 људи (кумановски

Успешним маневром 1. и 3. упорном борбом 24. и ударног Другог батаљона јужноморавског одреда и Кооовског батаљона као и на Српској Чуки 3. I 1944. вештим пробијањем Кумановског батаљона, непријатељу није пошло за руком да разбије партизаноке снаге, сем што су погинула два партизана из Лужничке чете (Милан М. Ђорђевић и Сане Ј. Ристић). Овакав успех је постигнут захваљујући великој способности и храбрости штабова батаљона и бораца који су дејствовали самостално на фронту широком преко 100 км.

Због неуспеха јануарске офанзиве од које је окупатор много очекивао, обзиром на огромне ангажоване снаге, дошло је до међусобвог оптуживања армије и обласне полиције у Скопљу. Овом офанзивом руководио је пуковник Иван Попов командант 52. пука у Врању, каонији командавт 29. пешадијске дивизије. Полицијом је руководио Асен Богданов обласни полицијски начелник из Скопља.[159]

Установивши у селу Голзгчевцу да је окупатор све мушкарце са слободне територије (горње Пчиње) затворио у Кривој Паланци и да се тамо налази око 2000 људи, штаб Другог јужвоморавског одреда, са косовским руководиоцима, доноси одлуку да Криву Паланку нападне и ослободи. Ноћу 13/14. јануара 1944. после дванаесточасовног марша, напада се Крива Паланка са Ударним, Косовским и 4. батаљоном. Ослобођено је око 2000 људи и враћено кућама.[160]

Кумановски батаљон „Јордан Николов", пошто је успешно изашао из јануарске офанзиве, почиње да ак-

и кривопаланачки срез око 5.100; врањски око 3.500; сурдулички око 1.000 и лужнички (Бабушница — око 1.500). За остале крајеве нема података, а било је интернираних. (Документација: изјава Асена Богданова; „Зла времена", стр. 314. Архив ВИИ, фонд Државне комисије за установљење ратних злочина, к. 3 рег. бр. 14—5—1: Зборник 1/7 док. бр. 11 и УИ/3 док бр. 5 и саслушања ратних злочинаца код војног суда у Врању — копије код аутора).

[159] Зборник УИ/3, док. бр. 120 (Писмо Асена Богданова директору полиције Софија од 15. марта 1944. у коме окривљује команданта 52. пука у Врању Ивана Попова, пуковника.

[160] По изјави Асена Богданова, ослобођено је преко 2.000, а према књизи „Фебруарски поход" стр. 84, 1.000 људи. По сећању аутора, ослобођених је било до 2.000 људи.

тивно дејствује према Куманову. Тринаестог јануара 1944. (истог дана када је био и вапад на Криву Паланку), у заседи код села Пелинца сачекује окупаторску полицију и у краткотрајној борби убија 15, заробљава 17 и рањава 9 бугароких полицајаца.[161] После овог великог успеха Кумавовеки батаљон се пребацује у рејон Старе Брезове и код Другог јужноморавског одреда.

Јединице Другог јужноморавског одреда, са Кооовским и Кумановским батаљоном, успешним борбеним дејствима и маневрима у јануарској офанзиви сачувале су св.оје енаге на једној од најважнијих територија ва којој је успостављена чврста веза између НОП Србије, Македоније, Косова и Бугарске. Учвршћивање снага НОВЈ на овој територији није имало локални карактер већ много шири значај, јер се са ове територије могла указивати помоћ НОБ у Македонији, на Коеову и у Бугарској. Схватајући сав значај ове територије и јединица НОВЈ, Темпо је још фебруара 1943. указао на ове задатке.[162] Све је то убрзало доношење одлуке, 4. фебруара 1944. да се од два батаљона Друшт јужноморавскот одреда формира 5. јужвоморавска бригада и 2. јужноморавоки одред „Синадин Миленовић".[163] Ту бригаду је, у име Главног штаба Србије, формирао Драги Стаменковић у селу Јабуковику. Тада је било предвиђено формираше 6. јужноморавске бригаде и Врањског одреда од оетала 3 батаљона одреда. Но, услед других околноети, то ће бити месец дана касније. Пета бригада је 20. II 1944. прешла на леву обалу Ј. Мораве, где је остала до 2. априла 1944.

На захтев Темпа да се на Козјаку и Пчињи створи сигурна база, а на Карадагу чвршћи ослонац Косоварима, одлучено је да се формира Оперативни штаб за

[161] Зборник, том УП/3, док. бр. 9.

[162] Зборник, том УП/3, док. бр. 8 и 11 и „Фебруарски поход операције јединица НОВ и ПОЈ у зиму 1943/1944. године у Македонији и јужном Поморављу" изд. В. дело 1963. Београд, стр. 92 и 93 у даљем Фебр. поход.

163 пре формирања 5. бригаде, у рејону Лесковца и Топлице формиране су још јануара 1944. 3. и 4. јужноморавска бригада (Зборник, том 1/7, док бр. 7, 13 и 29.)

руковођење јединицама на овом терену. Овај штаб је формиран у селу Вишевцу 2. фебруара 1944.[164]

У току 5. II 1944. и Темпо упућује писмо Кузману Јосифовском Питу, члану Главног штаба Македоније, са захтевом да се на Козјаку створи база за долазак Главног штаба Македоније. У том пиому захтева да се о томе обавесте руководиоци Прве оперативне зоне за Косово ради припрема за дејства према Косову. Поред тога, тражи да Питу обавести руководство Србије у рејону Лесковца и Врања о овом доласку у рејон Козјака ради повезивања са њима.[1B5]

Како Оперативни штаб није знао за овакве планове Темпа, одмах је предузео мере како би ликвидирао четнике Драже Михаиловића на Козјаку и окупаторска упоришта. Седмог фебруара 1944. напада са ударним Кумановским и Косовским батаљоном упориште бугарске полиције у Виљачи. Четврти батаљон Другог јужноморавског одреда био је као резерва и обезбеђење.

У овом нападу погинуо је командант Кумановског батаљона Христијан Тодоровић Карпош, али је непријатељ, због великих губитака, сутрадан напустио упориште.[166]

Темповим захтевом да Кумановски батаљон остане на Козјаку, он је испао из планова које је оперативни штаб имао за дејства на Карадаг.[167] Петнаестог фебруара 1944, окрњени оперативни штаб (у њему су остали само Јужноморавци и Косовари) са Кооовским, Ударним и 4. батаљоном био је у „Прохору Пчињском" ради припрема за Карадаг. Том нриликом се указала могућност да се разбију четници у селу Старцу (ма-

[184] За команданта оперативног штаба постављен је Живојин Николић Брка, за заменика Милан Зејчар Обрен, за политичког комесара Боро Поцков Мирко, а за заменика пол. ком. Слободан Цекић Радован. У штабу су били још Саша Јаворина и Кирил Михајловски Грујица.

[165] Зборник, том УП/З, док. бр. 11.

[166] Зборник, том УП/З, док. бр. 15 и 16.

[187] Зборник, том УП/З, док. бр. 15 и 16.

Командант Оперативног штаба Николић Живојин Брка говори на сахрани „Карпоша" 8. II 1944. год. у селу Себрат Рујен (Козјак)

хала Старачка Кула). Напад је само делимично успео, јер Ударни батаљон није у томе учествовао. Међутим, тим падом је четницима гаагговештена лоша перспектива коју они још нису схватали.

Ударни и Коссивски батаљон, ради прихваташа 100 нових бораца, били су од 18. до 24. II 1944. на Карадагу. Нови борци нису дошли, али су у борбама код Илиница и Бозовика нанети окупатороким јединицама и контрачетницима тешки губици. Тиме је подигнут углед јединицама НОВЈ који је био пољуљан октобра 1943. када су по једна чета 2. батаљона ЈМО и Кумановског одреда имале осетне губитке.[168]

[169] Зборник, том 1/20, док. бр. 140.

По повратку са Карадата 26. II 1944. Оперативни штаб је у Жегшану нашао Главни штаб Македоније, где је формирао 3. македонску бригаду. У њен састав су ушла два батаљона „кумановаца" и батаљон „Стив Наумов", једини који је дошао са Главним штабом Македоније.[169]

Док су се Темпо и Главни штаб Македоније налазили у Прохору Пчињеком и договарали се о даљим дејствима, четници Вардарског корпуса планирали су напад на снаге НОВЈ у том рејону. Међутим, командант Вардарског четничког корпуса добро је оценио ситуацију и није прихватио предлог команданта Прешевске четничке бригаде, поручника Александра Ђорђевића, за напад. Међутим, овај је ипак одлучио да на положајима Сеоца сачека колону партизана која се кретала од Манастира према Трговишту.[170]

Том приликом Темпо је Олеративном штабу ставио у задатак да са Трећом бригадом ликвидира четнике у рејону Козјака и Пчиње и створи услове за масовнији и бржи развој НОВ на овом терену.[171]

Двадесет деветог фебруара 1944. потпуно је разбијена Прешевска четничка бригада на положајима код Сеоца. Касније су нашим дејствима до 12. марта 1944. ликвидиране снаге Вардарскот четничког корпуса у рејону Пчиње и Козјака. Мала група од свега 60 четника прешла је у рејон Оруглице и горње Јабланице.[1'2] После разбијања четника на територији Другог јужно-

[160] Зборник, том У1/3, док. бр. 18, 19 „Фебруарски поход", стр. 175 и 176.

[170] Оригиналан документ (писмо команданта Прешевске четничке бригаде команданту Вардарског корпуса од 28 II 1944) налази се у Архиву Института за Националну историју у Скопљу. „Фебруарски поход" стр. 182 и 183, Зборник, том 1/20, док. бр. 1942.

[171] „Мемоари Темпа" стр. 396 и 403; Књига „Фебруарски ноход" стр. 174 и 181.

[172] Од 800 четника заробљено је 97, а погинуло око 20. 3. III 1944. поново је заробљено још 30. (Зборник, том 1/20, док. бр. 142 „Фебруарски поход" стр. 18'—188 и извештај Вардарског корпуса од 15. III 1944).

моравског одреда налазила се 5. јужноморавска бригада и 2. јужноморавоки одред „Синадин Миленовић" (Црна Трава — Лужница) а у Пчињи сдремни батаљони за формирање 6. бригаде и Врањског одреда.[173] Поред ових постоје команде Пиротског и Врањског војног подручја.

Осмог марта 1944. формирана је 6. јужноморавска бригада и Врањски партизански одред.[174]

Иако са мало закашњења формирање 6. бригаде у рејону Пчиње спада у време када треба да учврсти развој НОП на овој територији и да својим ударима ио окупатору заједно са македоноким, косовским и бугарским партизанима, још више убрза развој не само у рејону Јужне Мораве, него и шире, у Македонији, Бугарској и на Косову.

Оперативни штаб на левој обали Јужне Мораве, који је формиран 10. II 1944, повлачи 5. бригаду и оставља празну слободну територију у Црној Трави и Лужници. Овај поступак Оперативног штаба довео је до тога да су у Црној Трави остале слабе снаге за одбрану, што ће се ускоро негативно одразити.[175]

Према наређењу Светозара Вукмановића Темпа, из Јабланице је упућен Косовски батаљон (II) у рејон Пчиње, где је касније формиран Косовски одред.[176]

[173] Пре доласка Главног штаба Македоније, на овом терену биле су јаке снаге НОВЈ које су обезбедиле сигуран долазак Темпу и Главном штабу Македоније. Доласком Темпа побољшао се рад око садејства јединица који раније није био тако чврст на десној обали. Садејства са снагама са леве обале раније, па и касније, није било, што је негативно утицало (Пољаница није ослобођена све до септембра 1944).

[174] У штаб 6. бригаде ушли су као команданти Живојин Николић Врка, политички комесар Владимир Вујовић Вуја, заменик команданта Љуба Трајковић, начелник штаба Раде Цветковић, а заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован. Зборник, том 1/20, док. бр. 142).

[175] Зборник, том 1/7, док. бр. 36, 27 и бр. 98 и „Зла времена" стр. 346—347.

[176] Зборник, том 1/19, док. бр. 129, 132 и 1/20, док. бр. 140.

Непријатељска офанзива „Радан" и дејства 5, 6. јужноморавске и 3. македонске бригаде и Косовског одреда марта и априла 1944.

У току фебруара и марта 1944. четничке снаге на левој обали Јужне Мораве и јужно од западне Мораве које су држале доминантне положаје (планинске пределе) у односу на бригаде НОВЈ (равничарске терене), предузеле су нападе на наше слободне територије, како би ликвидирале НОП на овом подручју пре доласка главних снага НОВЈ из Босне. На овом терену где су биле 2, 3, 4, 5. јужноморавска бригада и Озренски одред (касније 9. бригада) формиран је 12. марта 1944. Оперативни штаб[177] јужноморавске зоне.

Да би се обезбедило боље садејство јединица у рејону Пчиње — Козјака (6. јужноморавска, 3. македонска и Косовски одред), Темпо је у другој полозини марта 1944. формирао Оперативни штаб.[178] Одмах по формирању штаб је почео да планира борбена дејства које ће протезати од краја марта до средине априла.

Окупатор је открио да је на десну обалу Мораве, у рејон Пчиње — Црне Траве, дошао Главни штаб Македоније. То је за њега био сигнал да ће у том рејону настати јачи удари по комуникацијама и рудницима. Таква процена натерала је команданта бугарске армије у Скопљу да почетком марта 1944. припреми напад на Црну Траву коју је сматрао центром наше слободне територије. Тада окупатор планира мартовску офанзиву псд шифром „Радан". У овој офанзиви ангажовано је 14 батаљона и два дивизиона коњице.[179] План опера-

[177] Зборник, том 1/7, док. бр. 36.

[178] Види „Мемоари Темпа" стр. 403, „Фебруарски поход" стр. 176.

[179] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 77, Р. 614/1801033-40 и „Неотдавно" страна 443—449 — Према немачкој документацији, у нападу је учествовало 14 пешадијских батаљона и два коњичка дивизиона. Према књизи Славчета Трнског учествовало је 10 пеш. батаљона ВИИ два коњичка дивизиона ојачане артиљерије и авијације са 50 камиона. Овај податак може се узети као тачан јер се користило документацијом из архива у Софији.

Борци 1. батаљона 6. бригаде са командантом и пол. комесаром батаљона крајем марта 1944. у селу Кађура

ције био је да се ттретходно поседну такви положаји који омогућују стварање обруча око Црне Траве, обухватајући: са 5 батаљона са линије Мачкатица — Црвени брег — Острозуб, названих Врашским одредом, под командом пук. Бајчинског; три батаљона Нишког одреда, под командом пук. Лазарова Оштрозуб (Рупље) — Добро поље; са три батаљона (Трнски одред) Брод —

Преслап, под командом пуковника Тутуманова и три батаљона Власинског одреда под командом пук. Попова; два коњичка дивизиона за прочешљавање обруча са правца Власине и, најзад, сва полиција Скопске и Софијске области. Овим јединицама које су учествовале у „мартовској офанзиви" командовао је генерал Поп-Димитров, командант 14. пеш. дивизије.

Тада се у Црној Трави налазио Други јужноморавски одред „Синадин Миленовић", који је народ већ звао „Црнотравски", и снаге Команде Пиротског војног подручја. У току борбе, у обруч упадају и Други Косоески батаљон и батаљон са Кукавице 1. јужноморавског одреда.

Обруч је био потпуно затворен 19. марта 1944. У оваквој ситуацији донесена је одлука за пробој преко Чемерника. Том приликом пробиле су се две чете Црнотравског одреда и две чете Косовског батаљона. Остале снаге су се вратиле у рејон Рупља и 20. марта 1944. пробијале се из обруча Рипљанском реком према демаркационој линији. И оне су уз велике жртве успеле да се пробију.

Непријатељ који је од овог напада очекивао изванредне успехе, с обзиром на онаге и тајност припрема и пребациваша снага чак из Витоља, Прилепа, Велеса, Скопља, Софије, Лесковца, Трна и Пирота, био је разочаран. Ниједна наша јединица није разбијена и уништена.[180] Док је непријатељ вршио офанзивна дејства

[180] Приликом издавања заповести за ову операцију, командант 5. бугарске армије наредио је да се буде немилосрдан према сваком ко се затекне у „казану". „Из села одакле се даје отпор све запалити и уништити. Стрељати сваког ко се затекне у рејону борбе." Стрељања су вршили и пуковник Бајчински, потпоручник Јанков, командир 4. чете 2. батаљона 45. пука. Ово наређењс- је извршено. Побијено је преко 200 људи, а према немачким подацима преко 400. У тој борби је погинуо мајор Девис са још 4 члана мисије. Убијана су деца и девојчице; потпуковник Делчев каже да је пиштољем „дотукао" стрељане да се не муче". „Документација: Губици би били тежи да није командант места Кална Стојан Јовановић са својих 90 бораца 18. III 1944. напао једну колону, убио потпуковника и одложио затварање обруча. („Неотдавно" стр. 443—445 „Фебруарски поход" стр. 188—189 и Црна Трава и Црнотравци од Радомира Костадиновића, Лесковац 1968. страна 341—349,

у току мартовске офанзиве — наше су се јединице интензивно припремале за нападе на главне објекте дуж пруге у долини Јужне Мораве, од Владичиног Хана па до Табановца. Ристовац, велику железничку станицу са инсталацијама, напали су 3. македонска бригада и Косовски батаљон 26. марта 1944. Станица је заузета и инсталације порушене. Запаљено је неколико композиција.[181]

Следећи наш објекат за напад био је Злетовски рудник. И у овом нападу учествовали су 3. македонска бригада и Косовски одред. У овом нападу 3. априла 1944. постигнут је још већи успех. У бригаду и одред дошло је преко 120 нових бораца.[182]

У овом периоду, на слободну територију Лесковца дошао је 26. марта 1944. Петар Стамболић. Његовим доласком умногоме се побољшало командовање, јер је он као командант Главног штаба Србије могао одлучније и непосредније да усмерава рад бригада и одреда.

У то време је донета и одлука да се 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија пробију преко Ибра и Копаоника у југоисточну Србију.[183] Врховни штаб је наредио Темпу да из рејона Лесковца усмерава садејство са јединицама које се пробијају у Србију. Темпо је почетком априла 1943. (3. IV) стигао у Црну Траву на путу на Радан.[184] Пошто се због набујале Јужне Мораве није могао пребацити, вратио се на терен Пчиње средином априла 1944.

Пета јужноморавока бригада, чим се вратила у Црну Траву и Лужницу (3. априла 1944), прешла је у напад. Она је 9. априла напала непријатељски гарнизон у Љуберађи и том приликом запленила велику ко-

изјава потпуковника Белчева оригинал у Националном институту Скопље — копија код аутора, и „Зла времена" стр. 349—350).

[181] Зборник, том УП/З, док. бр. 42, „Фебруарски поход", стр. 195—200.

[182] Зборник, том УП/З, док. бр. 45, Зборник 1/19, док. бр. 140 и „Фебруарски поход", стр. 203—211.

[183] Зборник, том 11/7, док. бр. 98 и 1/7 док. бр. 52 и 56.

[169] Зборник, том 1/20, док. бр. 140.

личину хране (шећера, брашна и соли). Народу који је оскудевао у соли подељена је заплењена количина. Шећер и брашно дати су за рањенике.[185]

Шеста јужноморавска бригада која се потпуно средила, напала је 12. априла 1944. непријатељско упориште Крива Феја.[186] Гарнизон окупатора био је врло јак и утврђен. У њему је било 350 полицајаца. Они су имали задатак да чувају и контролишу друм Врање — Крива Феја — Босиљград. Али главни задатак био им је да спречавају повезивање наше слободне територије и да са истурених положаја Криве Феје обезбеђују комуникације за снабдевање својих јединица у долини Мораве. Ова упоришта, као и у Власини, била су и највећа препрека за успешан маневар наше бригаде по фронту Пчиња—Власина.[187]

С обзиром на то што је упориште Крива Феја било добро утврђено требало је детаљније припремити напад. Оперативни штаб је организовао детаљније извиђање упоришта, прикупљао податке о онази полиције, њеном распореду, као и о прилазима. Поред тога, увидео је неопходност детаљнијих припрема 6. бригаде за напад на утврђени положај непријатеља. Припреме су вршене у селу Барбарушинцу далеко од Криве Феје.

С обзиром на то што су упоришту у Кривој Фељи могла брзо стићи појачања из Врања, Босиљграда и долине Мораве, у нашем плану предвиђена су доста јака обезбеђења. На друм код Несврте, за затварање правца од Врања, постављен је Црнотравски одред (две чете) под командом Радосава Јанковића (који је до тада био командант батаљона у 6. бригади). Команда места Кичер добила је задатак да поседне и брани прилаз преко Кичера и Српске Чуке у Криву Фељу. На путу за Босиљград изнад Криве Феје, постављена је једна чета 3. батаљона и команда места из Бабине Пољане. После

[185] Зборник, том 1/20, док. бр. 144 „Зла времена", стр. 352—359.

[186] Зборник 1/20, док. бр. 142 „Дневник Вује" и „Фебруарски поход", стр. 213—223).

[169] Зборник, том 1/20, док. бр. 140.

детаљних припрема, 6. бригада је напала Криву Фељу. Напад на главну групу полицајаца која се налазила у Основној школи и суседним зградама извршио је 1. омладински батаљон, уз садејство једног дела 2. батаљона. Ова непријатељска група (чија је јачина била око 270 полицајаца), поред бункера, имала је кружне ровове и саобраћајнице.

Други батаљон је са две чете нападао другу непријатељску групу која се налазила у згради општине и суседним кућама. Ова група је била јачине око 60 полицајаца. Између ње и оне у основној школи постојала је саобраћајница и телефонска веза.

Трећу групу, јачине 20- полицајаца, у згради бивше жандармеријске станице која је такође била утврђена, нападала је једна чета 3. батаљона. После ликвидације ове групе, чета се прикључује резерви — 3. батаљону.

Ојачана минобацачима, Шеста бригада је тачно у 3 часа 12. априла 1944. почела напад. Иако је извршен силовит напад, а нарочито минерским и бомбашким групама, полицајци су брзо прихватили борбу. Они нису били изненађени јер су до тада сваке ноћи очекивали наш напад. У првом налету савладана је трећа група полицајаца. Остале две групе, а нарочито прва, давале су жесток отпор надајући се да ће, када сване стићи помоћ из Врања и са Мораве. Без обзира на велику храброст и борбеност наших бораца, одбрана није начета. Оваквој одбрани ишла је на руку и магла која је притисла село и Бесну кобилу. То је ометало коришћење наших минобацача 81 мм. Када се магла дигла, прецизним дејством минобацача савладана је упорност полиције. После тога је полиција затражила преговоре и око 9.30 часова они су отпочели, али су због одуговлачеша прекидани, јер су полицајци хтели лукавством да избегну ударе док им не стиже помоћ. На крају, када од помоћи ништа није било, притиснути са свих страна, капитулирали су 12. априла 1944. у 13 часова. Предало се 300 полицајаца, погинуло је 30, а нешто је успело да побегне у току саме борбе. Запле-

њено је 10 тгушкомитраљеза, 20 аутомата и око 300 пушака.[188]

У току дана 12. априла 1944. непријатељ је из долине Мораве зшутио помоћ нападнутом упоришту у Кривој Феји. Јача колона надирала је преко Себеврања ка Несврти, а слабија преко Корбевца према Кичеру. Прву колону сачекали су Црнотравски одред и команда места Себеврање и задржали је код села Несврте. И команда места Кичер успела је привремено да задржи колону која је хтела да продре преко Српске Чуке ка Кривој Феји. Овој команди места је по капитулацији Криве Феје упућено оружје и она га је поделила народу и у току 13. априла 1944. одбацила бугарске снаге према Морави. Окупатор је у току ноћи 12/13. априла упутио нове снаге преко Себеврања у Несврту ради продора у Криву Феју. Црнотравски одред, са командом места Себеврање, давао је жесток отпор. Њему је 13. априла изјутра упућен у помоћ 1. батаљон 6. бригаде. Противнападом 1. батаљона и Црнотравског одреда код Несврте, главна бугарска колона је одбачена ка Морави. Заробљено је 8 бугарских војника и заплењене две радио-станице. Непријатељске снаге — полиција из Босиљграда •— лако су одбачене са Бесне кобиле у Боеиљград. Борци 6. бригаде показали су храброст, дисциплинованост и сналажљивост у савлађивању непријатељске одбране и бункерима се приближили и дејствовали као бомбаши пролетерских јединица. Сви ови успеси нису постигнути без великих жртава. Пошнуло је 8 бораца, а рањено 20.[139] Команде места и еам народ показали су да су спремни да бране слободну територију, без обзира на снаге непријатеља. Између бораца бригаде, одреда и команди места није било разлике.

[188] Око броја заробљених полицајаца постоје различите цифре: у извештају ОК Врање заробљено 230, а у дневнику Влада Вујовића Вује 300; заплењено је по Вују 270, по Апостолском 300, а по ОК Врање 350 пушака (може се узети да је заробљено 300 полицајаца).

189 Дневник Вује, Зборник, том 1/20, док. бр. 142 и ,,Фебруарски поход" стр. 215—221.

Док је 6. бригада, са Црнотравским одредом и командама места, завршавала протеривање непријатеља, 5. бригада је на Тумби код Калне у Лужници задала тежак ударац војно-полицијском батаљону Бугара. Командант овог батаљона, кад је добио податке да се у Кални налази Трноки партизански (бугарски) одред, одлучио је да га нападне и уништи. У напад је кренуо из два правца. Један део снага упугио је преко Дешчаног кладенца ка Тумби, а други преко Барноса и Калнске реке. Овим је тежио да опколи Калну и да у њој унипгги партизане.[190]

Пета бригада која се налазила у селу Радов Дол, после уопешног напада на Љуберађу 13. IV 1944, имала је задатак да пређе у Калну и да *се* ту одмори. Пре избијања на Тумбу обавештена је да од Дешчаног кладенца долазе бугарске онаге — фашисти које се журе да што пре избију на врх Тумбе. Настала је трка ко ће пре да поседне положаје од којих завиои победа. Борци 5. бригаде, уз највећа напрезања, успели су да одбаце предње делове војно-полицијског батаљона. Развила се оштра борба на Тумби, и захваљујући храбрости бораца и старешина, овај део бугарског батаљона је одбачен и разбијен. Када је бригада и последње непријатељске делове протеривала из Калне, стигао је други део војно-полицијског батаљона. У једвом валету бригада је разбила и овај део непријатеља и присилила га да се у паничном бекству повуче према Трну.

Штаб 5. бригаде одлучио је тада да поруши мостове на прузи и друму код Сукова, северно од Пирота око 10 км, тако да на важној саобраћајници поремети непријатељу свабдевање. Напад је извршен 20. априла 1944. Постигнут је потпун успех. Порушени су мостови

[180] Зборник, том 1/20, док. бр. 144 и 146, Архив ВИИ к. 1070 Ф. 5 док. бр. 1 (Операцијски дневник 5. бригаде), Зла времена 359—363 и Неотдавно стр. 537. У овој борби потпуковник Стојчев изгубио је 21 жандарма и 12 заробљено (према Златковићу), а према Трнском, 15 жандарма. Трнски војно-полицијски батаљон он назива жандармеријом — што је потпуно правилно.

и железничка станица, те је том приликом запаљено неколико вагона.[191]

Сутрадан (21. априла) непријатељски батаљон из 50. пеш. пука из Пирота напао је бригаду на Ршосу код Кијевца и Стола. У овој борби је бригада такође нанела непријатељу велике губитке и одбацила га према Пироту и Бабушници.[192]

*

У овим борбама су јужноморавске бригаде стекле огромно борбено искуство које ће касније послужити као понос не само њихових бораца већ и народа овог краја. Постигнути успеси, хероизам бораца и старешина, масовни прилив нових бораца, утицаће да се убрзо формира дивизија. О томе Светозар Вукмановић Темпо у својим мемоарима „Револуција која тече" пише: .. . „Ускоро смо ликвидирали преостала упоришта бугарских окупатора на десној обали Јужне Мораве, изузев Сурдулице. Формирали смо нову српску бригаду (8. бригада, прим. аут.) у околини Браша, а касније још двије у околини Црне Траве и Пирота. Створили смо услове за формираше дивизије . . ."[193]

[191] Архив ВИИ, к. 1070, ф. 5 док. бр. 1 и Зла времена стр. 363 и Зборник, том 1/20, док. бр. 144.

[192] Исто као и [191] и изјава Борисава Станојева из Звонца (код аутора).

[193] „Револуција која тече", Светозар Вукмановић, стр. 396.